

**UNIVERZITA KARLOVA**

**Filozofická fakulta**

**Ústav informačních studií a knihovnictví**



## **Bakalářská práce**

Tereza Kazmirowská

**ČESKÉ PŮJČOVNY KNIH 1781–1848**

**Czech Book Rentals 1781–1848**

*Ráda bych poděkovala PhDr. Richardu Šípkovi, Ph.D. za vedení mé bakalářské práce, odbornou pomoc, cenné rady a vstřícný přístup. Dále děkuji své rodině a přátelům za podporu.*

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze, dne 2. 5. 2021

.....

Tereza Kazmirowská

## **Abstrakt**

Předmětem této bakalářské práce je představení dějin půjčoven knih na českém území v letech 1781–1848. První část nastiňuje historický kontext daného období v českých a německých zemích. Zmíněna je rovněž situace na knižním trhu a vývoj knihoven v 18. století. V dalších kapitolách jsou popsány okolnosti vzniku půjčoven knih, fáze jejich vývoje a zahrnuta je rovněž jejich cenzura u vídeňského dvora. Stěžejní část práce tvoří podrobný popis nejvýznamnějších podniků tohoto typu na českém území se zaměřením na složení jejich fondů. Zařazeny jsou také půjčovny hudebnin a pokoutní půjčovny knih. Práce se dále věnuje půjčovnám knih na německém území a jejich následnému srovnání s půjčovnami českými.

**Klíčová slova:** půjčovny knih, půjčovny hudebnin, pokoutní půjčovny knih, fondy půjčoven knih, cenzura půjčoven knih

## **Abstract**

The aim of this thesis is to present the history of book rentals in the Czech Lands during the years 1781–1848. The first part covers the historical context of this time period. The situation of the book market is mentioned, together with the development of libraries in the 18<sup>th</sup> century. The following chapters focus on the factors leading to the uprise of book rentals, their development, and the censorship by the Viennese royal court. The main part of the thesis contains a detailed description of the most important establishments of this type in the Czech Lands with the focus headed towards the structure of their collections. Printed music and under-the-counter rentals are included as well. Furthermore, the thesis aspires to describe book rentals in the German lands and to compare them with those in the Czech territory.

**Keywords:** book rentals, printed music rentals, under-the-counter book rentals, book rentals collections, censorship of book rentals

# Obsah

Úvod.....	7
Metodologie .....	8
1. Historicko-politické pozadí .....	9
1.1 Situace v Českých zemích.....	9
1.1.1 Doba osvěcenského absolutismu.....	9
1.1.2 Války s Francií.....	11
1.1.3 České osvícenství.....	12
1.1.4 Národní obrození .....	13
1.1.5 Doba předbřeznová a revoluce 1848–1849 .....	15
1.2 Situace v německých zemích .....	16
1.2.1 Německý dualismus.....	16
1.2.2 Osvícenství a osvěcenský absolutismus v německých zemích .....	17
1.2.3 Období francouzských válek .....	18
1.2.4 Restaurace.....	19
1.2.5 Březnová revoluce 1848–1849 .....	20
2. Cesta k půjčovnám knih .....	20
2.1 Výchozí situace knižního trhu.....	20
2.2 Knihovny v 18. století.....	21
2.3 Čtenářské spolky a veřejné čítárny .....	23
3. Veřejné půjčovny knih .....	24
3.1 Obecný vývoj do roku 1799.....	24
3.2 Obecný vývoj od roku 1811 .....	27
4. Nejvýznamnější půjčovny knih .....	31
4.1 Půjčovna Ondřeje Gerleho v Praze .....	31
4.2 Půjčovna Františka Haase v Praze .....	36
4.3 Půjčovna Karla Bartha v Praze .....	38
4.4 Půjčovna Synů Bohumila Haaseho .....	41

4.5	Půjčovny v Plzni (Josef Jan Morgensäuler a Josef Kavka).....	43
4.6	Půjčovna Jana Jiřího Gastla a Františka Gastla v Brně.....	45
4.7	Půjčovna Josefa Jiřího Trasslera v Brně .....	46
5.	Půjčovny hudebnin .....	50
6.	Pokoutní půjčovny knih.....	53
7.	Německé půjčovny knih.....	56
7.1	Obecný vývoj .....	56
7.2	Kritika půjčoven a jejich cenzura.....	59
7.3	Fondy a publikum německých půjčoven.....	61
8.	Srovnání půjčoven knih v českém a německém prostředí.....	64
8.1	Typologie .....	64
8.2	Vývoj.....	65
8.3	Cenzura .....	67
8.4	Fondy.....	68
	Závěr .....	72
	Seznam použitých zdrojů.....	73
	Literatura .....	73
	Elektronické zdroje .....	78

## Úvod

Půjčovny knih jsou považovány za jedny z nejvýznamnějších literárních institucí 18. a 19. století, neboť sehrály důležitou roli při utváření literárního života tehdejší společnosti. Tyto komerční podniky přispěly k šíření vzdělanosti a ke zvýšení čtenářské gramotnosti. Zpřístupňovaly literaturu všem vrstvám obyvatelstva a podpořily tak nástup masového způsobu čtenářství. Cílem této bakalářské práce je představit dějiny půjčoven knih na českém území v letech 1781–1848 a nejvýznamnější podniky tohoto typu.

První část práce stručně shrnuje historicko-politický kontext daného období. Popsány jsou důležité historické události v českých a německých zemích. Zmíněna jsou období osvícenství a osvícenského absolutismu, války s Francií a jejich vliv na literární cenzuru, rovněž jako národní obrození. Horní hranici časového vymezení práce představuje rok 1848, proto je zohledněna také revoluce v letech 1848–1849.

Další kapitola se zabývá literárními institucemi tehdejší doby, které provázely vývoj půjčoven knih. Stručně je vyložena situace na knižním trhu a následně jsou popsány různé typy knihoven, které v 18. století figurovaly v českém prostředí. Do této kapitoly jsou zařazeny rovněž okolnosti vzniku čtenářských spolků a veřejných čítáren novin a časopisů, které by se daly považovat za jakési předchůdce půjčoven knih.

Stěžejní část této bakalářské práce tvoří popis obecných dějin půjčoven knih na našem území a podrobná analýza nejvýznamnějších podniků tohoto typu. Důraz je kladen nejen na fondy půjčoven, ale také na cenzurní nařízení, která činnost půjčoven ovlivňovala. Tento oddíl je doplněn zmínkami o půjčovnách hudebnin a pokoutních půjčovnách knih.

V práci jsou dále zahrnuty dějiny půjčoven knih na německém území od jejich počátků až do roku 1848. Poslední část je zaměřena na komparaci půjčoven knih v českém a německém prostředí, především co se týče jejich vývoje, cenzury a fondů. Práce je zakončena závěrečným shrnutím a nastíněny jsou další možné oblasti zkoumání, které z práce vyplývají.

## **Metodologie**

Základem této bakalářské práce je teoretická část zpracovaná metodou analýzy a kompilace dostupné literatury. V kapitolách, které se budou věnovat dějinám českých půjčoven knih a rovněž konkrétním podnikům, budou kromě klasických zdrojů zahrnuty články a inzeráty z dobových novin či přímo katalogy půjčoven. K tomuto účelu poslouží především Národní digitální knihovna, Digitální knihovna Moravské zemské knihovny a databáze Rakouské národní knihovny ANNO.

Poslední část bakalářské práce se pokusí pomocí metody srovnávání a analogie porovnat půjčovny knih na českém a německém území. Opět budou využity relevantní české a německé zdroje, které se danou problematikou zabývají. Potřebné citace z německy psaných zdrojů budou přeloženy autorkou práce.

# 1. Historicko-politické pozadí

## 1.1 Situace v Českých zemích

### 1.1.1 Doba osvícenského absolutismu

Již od uzavření Vestfálského míru roku 1648 patřily země Koruny české k dědičným državám rakouských Habsburků (Vondra, 2010, s. 21). Od té doby se na rakouském, a tím pádem i českém trůně, vystřídal mnoho panovníků a když 20. října roku 1740 zemřel císař Karel VI., nastoupila na jeho místo podle pragmatické sankce z roku 1713 jeho dcera Marie Terezie (Vondra, 2010, s. 64; Bělina et al., 2003, s. 18).

Za její vlády proběhlo několik vojenských konfliktů, z nichž se některé odehrávaly i v českých zemích. Diplomatické a právní rozepře týkající se nesouhlasu některých mocností s platností pragmatické sankce vedly v letech 1740–1748 k válce o rakouské dědictví. Zpočátku to byly právě země Koruny české, které se staly hlavním předmětem zájmu zahraničních monarchií (Pánek et al., 2018, s. 205).

Roku 1756 obnovil pruský císař Fridrich II. v tzv. sedmileté válce válečný konflikt s habsburskou monarchií. Pruské vojsko vtrhlo do Čech a v několika bitvách porazilo rakouskou armádu. Až po vítězné bitvě u Kolína se podařilo Rakousku osvobodit obléhanou Prahu a získat zpět slezské pevnosti a Vratislav (Pánek et al., 2018, s. 207). Druhá fáze sedmileté války trvala od roku 1759 do roku 1763 a výsledkem byla definitivní ztráta Slezska pro habsburskou monarchii (Bělina et al., 2003, s. 22).

Když 18. srpna 1765 zemřel císař František I. Štěpán Lotrinský, manžel Marie Terezie, nastoupil na jeho místo jejich syn Josef II. V rakouských, uherských a českých zemích ale prozatím nevládl sám, nýbrž v rámci jakéhosi souvládí se svou matkou Marií Terezií, která si ve věcech rozhodování ponechala finální slovo (Vondra, 2010, s. 97 n.; Bělina et al., 2003, s. 23).

Za doby vlády Marie Terezie došlo v habsburské monarchii k mnoha reformám. Mezi nejzásadnější se řadí zavedení nové administrativy, která měla za následek omezení vlivů stavů na správu země a přeměnu úřadů na státní instituce, ze kterých vytvořila roku 1763 královská gubernia. Byly také zrušeny nejvyšší kanceláře a místo nich byla založena nová českorakouská dvorní kancelář. (Pánek et al., 2018, s. 207 n.).

Mezi další reformy Marie Terezie patřilo například vydání tereziánského trestního zákona, který vstoupil v platnost v roce 1770, a přeměna školství z roku 1774, která zaváděla

všeobecnou školní docházku pro děti od 6 do 12 let. Díky tomu výrazně klesla v habsburské říši negramotnost. Česky se vyučovalo pouze na menších triviálních školách, ve větších městech probíhalo studium v německém jazyce (Vondra, 2010, s. 99 nn.).

Josef II. se už za spoluvlády se svou matkou podílel na zavádění nových reforem. Roku 1773 byl zrušen jezuitský řád, na což navazovala proměna studijních řádů (Pánek et al., 2018, s. 212). Dne 29. listopadu 1780 zemřela Marie Terezie a Josef II. se tak stal jediným vládcem habsburské monarchie. Přestože už Marie Terezie vládla podle zásad osvícenského absolutismu, teprve Josef II. dokázal tento způsob vlády dovést téměř k dokonalosti (Vondra, 2010, s. 114 n.).

Na rozdíl od své matky prosazoval své reformy tvrdě a nekompromisně a prováděl je zcela autoritativně. Nikdy se také nenechal korunovat českým králem. Zapsal se do dějin jako „selský císař“ a mezi jeho nejvýznamnější reformní kroky patří vyhlášení náboženské tolerance (tzv. toleranční patent) roku 1781 a v témže roce vydání patentu o zrušení nevolnictví (Vondra, 2010, s. 115 nn.; Bělina et al., 2003, s. 14 n.).

Roku 1781 byla také uvolněna cenzura a byla tak dočasně zajištěna svoboda projevu. Josef II. zavedl v průběhu své vlády přes šest tisíc různých nařízení, velice si zakládal na sjednocení státní správy a také na osvětové činnosti v duchu osvícenství. Mimo jiné došlo ke zrušení klášterů, které se nevěnovaly státu prospěšné činnosti, jako např. zdravotnictví, výuce nebo charitě (Pánek et al., 2018, s. 212 nn.).

V době, kdy začínaly nepokoje ve Francii, se zhoršil zdravotní stav Josefa II., což vedlo až k jeho úmrtí v únoru roku 1790. Protože neměl potomky, nastoupil na jeho místo jeho bratr Leopold II., který do té doby spravoval Toskánsko. Na sklonku svého života uzavřel Leopold spojeneckou smlouvu s pruským králem Fridrichem Vilémem II. Francouzské Zákonnodárné shromáždění reagovalo na toto spojení vyhlášením války. Toho se již ale Leopold nedožil (Vondra, 2010, s. 130 nn.; Bělina et al., 2003, s. 24).

Smrtí Leopolda II. v březnu roku 1792 skončila éra osvícenských panovníků na rakouském trůně. On sám byl považován za „racionálního osvícence“, který se snažil vládnout moudře a nevyhýbal se určitému konsenzu. S příchodem nového vládcy přišla i nová doba spojená s francouzskými revolucemi a následnými válkami, které zasáhly celou Evropu (Vondra, 2010, s. 139 n.).

### 1.1.2 Války s Francií

Po smrti Leopolda II. nastoupil na rakouský trůn jeho syn František II. Vzápětí mu jako „uherskému a českému králi“ vyhlásilo 20. dubna 1792 francouzské Zákonnodárné shromáždění válku a habsburská monarchie se společně s celou Evropou ocitla na několik desítek let ve víru válčení s Francií (Bělina et al., 2003, s. 24).

V červenci téhož roku vyhlásil Francii válku pruský král Fridrich Vilém II. a o měsíc později následovala i ruská carevna Kateřina II. Veliká. Vytvořila se tak první protifrancouzská koalice, ke které se později přidaly i další státy. Mezitím došlo ve Francii k vyhlášení Národního konventu a popravě krále a královny (Vondra, 2013, s. 24 n.). Po několika letech bojů proti francouzskému vojsku pod vedením generála Bonaparta byl 17. října 1797 uzavřen mír a nakrátko tak nastal klid (Vondra, 2013, s. 28).

Již roku 1799 se strhla 2. koaliční válka proti Francii. Habsburská monarchie byla znovu donucena uzavřít mírovou smlouvu a to poté, co roku 1800 utrpěla dvě velké porážky (Bělina et al., 2003, s. 25). Císař František II. přijal dne 11. srpna 1804 hodnost dědičného císaře rakouského a nechal se od té doby nazývat Františkem I. Nedlouho poté se již napotřetí rozpoutal spor mezi Francií a ostatními mocnostmi. Dne 2. prosince 1805 proběhla slavná bitva u Slavkova, kde Napoleon zvítězil nad spojeneckými vojsky. František I. byl nucen se vzdát dalšího území a v srpnu roku 1806 rezignoval na titul císaře římskoněmeckého. Tím de facto zanikla Svatá říše římská národa německého (Bělina et al., 2003, s. 25 nn.).

Ani to ale neznamenalo konec válčení Rakouska s Francií. V roce 1809 vstoupila rakouská armáda na francouzské území. Po vítězné bitvě u Aspern utrpělo Rakousko porážku v bitvě u Wagramu a 14. října bylo donuceno podepsat mírovou smlouvu v Schönbrunnu (Vondra, 2013, s. 53 nn.).

Po nezdařeném válečném tažení do Ruska uzavřelo Rakousko mír s carem Alexandrem I. Následně se připojilo k Prusku a vypovědělo Francii válku. První významná bitva proběhla opět na českém území, tentokrát v srpnu roku 1813 u Chlumce, kde byla francouzská vojska rozdracena. Definitivní porážku ale Napoleonova armáda utrpěla v takzvané bitvě národů u Lipska 16.-19. října 1813. Dlouhá éra válek s revoluční a napoleonskou Francií byla ukončena mírovým kongresem ve Vídni, kde se rozhodovalo především o uspořádání poválečné Evropy (Bělina et al., 2003, s. 27 nn.).

Dlouholeté válčení s Francií se podepsalo i na českých zemích. V průběhu válek byla výrazně zostřena cenzura a posílena pravomoc policie. Stále byl uplatňován silný dohled nad chováním a pohybem obyvatel říše. Neúnavné boje se dotkly také státních financí, problémy vyústily ve státní bankrot v roce 1811. Nejenže se zhoršila materiální situace prostého obyvatelstva, ale podepsaly se na nich i vyčerpávající průtahy cizích vojsk a drtivé vojenské porážky na českém území (Pánek et al., 2018, s. 222 n.).

Císař František I. nezavedl za své vlády příliš mnoho nových reforem. Snažil se ale za pomoci kancléře Metternicha spravovat říši patriarchálně a zasazoval se o předání nejdůležitějších správních a hospodářských úkolů do rukou přísně vyškolené byrokracie. I přestože se panovník snažil o zavedení liberálnějších zásad jako např. prosazení osobní svobody a její zavedení před soudem, stále docházelo k potlačování jejich projevů zákony nebo školní výchovou. Cílem bylo předejít šíření myšlenek, které by mohly po vzoru Francie rozpoutat nepokoje v zemi. Zdánlivá občanská rovnost byla v roce 1811 formálně ukotvena do nového Všeobecného zákoníku (Pánek et al., 2018, s. 222; Vondra, 2013, s. 30 nn.).

### 1.1.3 České osvícenství

Osvícenství se v plném rozsahu projeвило v českých zemích až v druhé polovině 18. století. Rozmach nastal především za vlády Josefa II., kdy byla uvolněna cenzura a zmírněn tlak na duchovní život. Na české osvícenství lze nahlížet ze dvou pohledů. Jeden proud si zakládal na teritoriálně českém osvícenství, zatímco druhá strana kladla důraz na český jazyk a česky psaná osvícenská díla (Pánek et al., 2018, s. 215).

Stoupenci prvního typu osvícenství chápali vlast jako území, kde mohou uplatňovat svá práva a veřejně hlásat své myšlenky. Patřili mezi ně vědci, státní úředníci i část šlechty. Četli domácí i zahraniční osvícenskou literaturu a snažili se prosazovat její myšlenky. Setkávali se v salonech a zednářských lóžích a diskutovali spolu o filozofii, literatuře nebo o nejnovějších poznatcích vědy. Podporovali také kulturní život a přispívali na šíření hudby a divadla (Pánek et al., 2018, s. 215).

Důležitou roli při šíření osvícenství sehrála v českých zemích zednářská lóže. Dala by se definovat jako „tajná organizace, která podle filozoficko-teologických zásad osvícenství usilovala o etické a duchovní zdokonalování svých členů na základě ideálů bratrství a vzájemné solidarity“ (Vondra, 2010, s. 225). Počátky tohoto hnutí v českých zemích nejsou zcela jasné, ale za jeho „zlatý věk“ by se dala označit 70. léta 18. století. Za vlády Josefa II. se musely lóže

podrobit částečnému státnímu dozoru, v 90. letech byl na rozkaz císaře Františka II. dohled nad nimi ještě ztřešen (Vondra, 2010, s. 228 nn.).

V českých zemích postupoval rozvoj vzdělanosti a vědy pomaleji než v zemích západní Evropy. Zlepšení situace nastalo v 70. letech 18. století, kdy byl přeměněn kroužek nejvýznamnějších vzdělanců na učenou společnost (od roku 1784 pod jménem Česká společnost nauk) a kdy se také rozšířilo vydávání vědeckých časopisů (např. *Prager gelehrte Nachrichten*). V této době vznikají první čtenářské společnosti a později i půjčovny knih (Bělina et al., 2003, s. 43 a 47; Pánek et al., 2018, s. 215).

Pro účely rozšíření osvícenských myšlenek i mezi zástupce prostšího obyvatelstva vznikla specifická forma jazykově českého osvícenství, která využila jiných forem literární produkce jako například zpěvníky a modlitební knížky, zábavnou četbu nebo divadelní hry. Představiteli tohoto směru byli vzdělanější zástupci venkovského obyvatelstva a představitelé české inteligence jako např. Václav Matěj Kramerius (Pánek et al., 2018, s. 216).

Tento novinář, redaktor a nakladatel vedl od roku 1786 *Schönfeldské pražské noviny*, v té době jediné zpravodajské periodikum v češtině, ale zanedlouho se osamostatnil a začal vydávat *Krameriusovy c. k. poštovské noviny*, později pod názvem *Krameriusovy c. k. vlastenecké noviny*. Založil také v roce 1790 nakladatelství a knihkupectví „Česká expedice“, které sehrálo zásadní roli při šíření českých knih. Vydával v něm nejen historická česká díla a české kroniky, ale i první pokusy o vlasteneckou literaturu nebo knížky lidového čtení, které sloužily především k pobavení čtenářů. Velice oblíbené byly historické kalendáře, které vycházely každý rok a mimo jiné obsahovaly i rady pro hospodáře (Vondra, 2010, s. 259; Pánek et al., 2018, s. 216).

#### **1.1.4 Národní obrození**

Pojem „národní obrození“ označuje české národní hnutí, jehož působení se rozšířilo na konci 18. a v první polovině 19. století. Byla to doba, kdy české země procházely stejně jako ostatní země Evropy řadou změn a staré feudální struktury se pomalu měnily v moderní občanskou společnost. Národ a ideologie nacionalismu se stávaly novou hlavní identitou českého obyvatelstva. V rámci monarchie zastávali Češi postavení národnosti nižší kategorie. Užívání německého jazyka bylo i v čistě českých oblastech zásadní pro státní správu, vyšší vzdělání a obecně společenský život (Bělina et al., 2003, s. 60 n., Vondra, 2010, s. 243).

Mezi lety 1780 a 1848 prošlo toto národní hnutí třemi fázemi. První trvala přibližně třicet let a jejím základem byl vědecký zájem o vlastní etnickou skupinu, jazyk, sociální poměry apod. v souladu se zásadami osvícenství. Druhá fáze se projevila národní agitací a snahou skupiny příslušníků jazykově české skupiny rozšířit myšlenky příslušnosti k národu a také prosazováním kulturní emancipace. Tato fáze proběhla přibližně mezi lety 1810–1830. V průběhu třetí fáze (po roce 1830 a především po revoluci 1848) se ztotožnily s myšlenkou příslušnosti k národu široké vrstvy obyvatelstva a národní obrození tím pádem dosáhlo svého vrcholu (Pánek et al., 2018, s. 231, Vondra, 2010, s. 248 n.).

V průběhu první fáze převládal u obrozenců starý zemský patriotismus. Vlastenci se hlásili k dějinám, kultuře a tradicím českého státu. Zároveň se snažili obhájit češtinu jako historické dědictví českého státu, a tudíž zdůrazňovali, že je hodna pozornosti. Činnosti některých obrozeneckých myslitelů se prolínaly a doplňovaly s jejich osvícenskými snahami (Vondra, 2010, s. 248 n.)

Druhá fáze českého národního obrození byla zahájena zveřejněním Jungmannových učených polemik a počátkem Krameriovy vydavatelské činnosti. Jeho přínos spočíval především v postavení vlastenecké činnosti na vyšší úroveň prostřednictvím jeho českého tisku (Pánek et al., 2018, s. 232).

V této době byl kladen důraz na starobylost češtiny a někteří vzdělanci se dokonce v tomto směru dopustili mystifikace nebo záměrného podvodu, k čemuž však docházelo i v dalších evropských státech. Právě toto smýšlení vedlo ke zrodu dvou největších podvrhů dějin české literatury. První z nich, tzv. *Rukopis královédvorský*, údajně nalezl ve věži kostela ve Dvoře Králové nad Labem 16. září 1817 filolog Václav Hanka. Druhý rukopis „objevil“ v zámku Zelená Hora u Plzně vlastenecký literát Josef Linda. Po uveřejnění rukopisů se strhla bouřlivá diskuse o pravosti dokumentů. Dalším zásadním počinem bylo založení Vlasteneckého muzea v roce 1818 (Vondra, 2013, s. 88 nn.; Pánek et al., 2018, s. 238).

Nacionálně pojímané vlastenectví dosáhlo svého rozkvětu ve třetí fázi národního hnutí. Zasahovalo téměř všechny vrstvy společnosti a stalo se tak masovým jevem. Na podporu české literatury a obecně češtiny byla založena Matice česká (Vondra, 2013, s. 101 n.). Ve 40. letech 19. století se již na rozmachu národního života podílely tisíce lidí ze všech koutů českých zemí. Jejich hlavním zájmem bylo prosazování českého jazyka. Stanovení požadavku na zrovnoprávnění češtiny a němčiny ve všech sférách života se stalo jedním ze základních bodů v revolučním roce 1848 (Vondra, 2013, s. 108 n.).

### 1.1.5 Doba předbřeznová a revoluce 1848–1849

České země se po napoleonských válkách musely jakožto součást rakouského císařství podrobit takzvanému metternichovskému absolutismu. Tento způsob vlády se vyznačoval především snahou o neměnnost a přísným potlačením jakýchkoliv podezřelých aktivit. Nástrojem pro tuto kontrolu se stala tajná policie, která měla na starost špehování veškerého veřejného života, ale i kontrolu korespondence apod. (Bělina et al., 2003, s. 72 n.).

Po smrti císaře Františka I. v roce 1835 nastoupil na rakouský trůn jeho syn Ferdinand I. Dobrotivý. I když nebyl nový císař zrovna silným panovníkem, jeho vláda přinesla jistý přínos především ve sféře rozvoje průmyslu a industrializace. Z důvodu regresivního zdanění ale docházelo u nižších společenských vrstev k postupnému výraznému chudnutí (Vondra, 2013, s. 104 nn.; Bělina et al., 2003, s. 73).

V té době se celá Evropa nacházela uprostřed procesu průmyslové revoluce. A i když proces industrializace probíhal v českých zemích pomaleji, byly v rámci rakouské monarchie jednou z nejvyspělejších hospodářských oblastí. Jejich ekonomický význam neustále rostl v důsledku rychlé výstavby železničních a silničních cest a rozvoji průmyslových závodů. Nejrozšířenějším a nejdůležitějším odvětvím zůstávalo textilnictví. Další významné místo zastávalo sklářství a železářská výroba (Pánek et al., 2018, s. 225 nn.; Bělina et al., 2003, s. 73 nn.).

Ve druhé polovině čtyřicátých let se začaly celou Evropou znovu šířit revoluční vlny. Největší vliv měla na dění v Rakousku revoluce v Paříži v lednu roku 1848, kdy došlo ke státnímu převratu a Francie byla prohlášena republikou. Nepokoje se dále šířily do Itálie a Německa. Revoluční vlna zasáhla zanedlouho i rakouské císařství a 13. března 1848 vypuklo ve Vídni povstání za účasti studentů a měšťanstva. Hned následující den slíbil císař zavedení některých liberálních reforem a odvolal knížete Metternicha z čela vlády (Bělina et al., 2003, s. 85 nn.).

Byla vytvořena nová ministerstva a císař přislíbil vypracování ústavy a vyřešení robotní otázky. Byly zavedeny občanské svobody a zároveň došlo ke zrušení cenzury tisku. S takzvanou oktrojovanou ústavou, která vyšla koncem dubna a která určovala, že výkonná moc se nachází v rukou panovníka a ministrů, ale vídeňští demokraté v čele se studenty nesouhlasili a v květnu 1848 znovu povstali (Pánek et al., 2018, s. 245; Vondra, 2013, s. 129 nn.).

Ani v českých zemích nezůstaly evropské revoluční myšlenky bez odezvy a iniciativy se ujalo liberální měšťanstvo. To se 11. března 1848 sešlo v pražských Svatováclavských lázních

a společně vypracovalo petici s požadavky pro císaře (Vondra, 2013, s. 122 n.). Odpovědí na tuto petici byl Kabinetní list, který schvaloval téměř všechny požadavky stanovené v programu (Vondra, 2013, s. 133 n.).

V této době se zhoršily vztahy mezi Čechy a Němci žijícími na českém území. Češi se totiž odmítali účastnit frankfurtského sjednocení a bojkotovali volby do frankfurtského parlamentu. Představitelem této nové politické reprezentace se stal především František Palacký. Česko-německé soužití se zhoršilo ještě více, když byl začátkem června 1848 svolán do Prahy Slovanský sjezd, kde se prosazovala myšlenka austroslavismu. V době konání sjezdu se strhly tzv. pražské svatodušní bouře, které ale byly brzy potlačeny (Pánek et al., 2018, s. 246 n.; Bělina et al., 2003, s. 89 nn.).

V prosinci roku 1848 abdikoval císař Ferdinand I. Dobrotivý a namísto jeho bratra, arcivévody Františka Karla, nastoupil na rakouský trůn Ferdinandův synovec, František Josef I. Ten již nebyl svazován konstitučními sliby z jara 1848 a svým konzervativním přístupem navrátil v průběhu své vlády za pomoci nového ministra spravedlnosti, Alexandra Bacha, do země absolutismus (Vondra, 2013, s. 153 nn.).

Nová ústava, která byla v tajnosti vypracována vládou, byla panovníkem stvrzena 4. března 1849. České země zůstaly i po skončení revolučního roku 1848–1849 součástí velké centralizované říše. I přesto revoluce přinesla své výsledky. Bylo odstraněno poddanství a roboty a byl zaveden systém státní správy včetně důsledné rovnosti obyvatel před zákonem. Změna nastala také v hospodářské sféře, kde byly zrušeny cechy a celní hranice mezi uherskou a rakouskou částí monarchie. Nová liberální hospodářská politika tak otevřela cestu nejen ke kapitalistické přeměně hospodářství, ale k proměně celé společnosti (Pánek et al., 2018, s. 249).

## **1.2 Situace v německých zemích**

### **1.2.1 Německý dualismus**

Území dnešního Německa bylo v první polovině 18. století roztrženo do mnoha menších států. Většina z nich byla součástí Svaté říše římské a spadala tak pod vládu císaře. Říše ale v průběhu století začala ztrácet autoritu, a především větší státy (např. Sasko, Hannover, Bavorsko) se čím dál tím více snažily vymanit z područí nadvlády Habsburků (Behnen et al., 1977, s. 241).

Na politický vývoj Německa měl v 17. a 18. století kromě Rakouska obrovský vliv i rozmach Pruska (Dirlmeier et al., 1999, s. 207 nn.). Tento tzv. „německý dualismus“ se potvrdil vpádem

pruského krále Fridricha Velikého do Slezska v roce 1740. Započala tak první éra dualismu, kde proti sobě stály dvě vladařské osobnosti: Marie Terezie na straně Rakouska a Fridrich Veliký na straně Pruska (Behnen et al., 1977, s. 241).

Mezi lety 1748 a 1756 panoval v německých zemích poměrně klid. Toto období se vyznačuje především nadvládou Marie Terezie a jejími reformami, kterými se snažila sjednotit a posílit říši. Důležitou roli hrála centralizace moci a reforma státní správy a soudnictví. Nemalý význam měla i přeměna finančnictví, která umožnila reformu armády. Kromě toho se Marie Terezie věnovala zásadním změnám ve školství nebo občanským právům (Behnen et al., 1977, s. 262 nn.).

Nejen v rakouské monarchii, ale i v Prusku využili klidového stavu k reformám. Fridrich Veliký si dal především za úkol začlenit získané Slezsko do stávající říše. Průkopnický se postavil také k reformě soudnictví. Zakázal mučení a později vydal jednotný zákoník, který je považován za jeden z nejpokrokovějších zákoníků 18. století (Behnen et al., 1977, s. 265). V průběhu válčení s Rakouskem získalo Prusko obrovskou prestiž a upevnilo si tak pozici evropské velmoci (Dirlmeier et al., 1999, s. 213 n.; Müller et al., 2004, s. 115).

### **1.2.2 Osvícenství a osvícenský absolutismus v německých zemích**

Nositelem osvícenství v německých zemích bylo především vzdělanější měšťanstvo, jako např. soudci nebo správní úředníci. I když byli ovlivněni osvícenskými mysliteli z Francie nebo Anglie, nesl se tento proud v Německu v poměrně omezenějším duchu. Stejně jako v jiných zemích se osvícenské myšlenky šířily i v tajných lóžích, kterým dominovali svobodní zednáři nebo v Bavorsku ilumináti. V této době se rovněž začalo mezi obyvatelstvem rozvíjet národnostní cítění (Behnen et al., 1997, s. 270 n.; Müller et al., 2004, s. 119 n.).

Velkou roli hrály při šíření osvícenských myšlenek v Německu univerzity a vědecké akademie. Tehdejší vzdělanci se zasloužili o rozšíření čtení, což vedlo k zakládání čtenářských společností a půjčoven knih, které byly mnohem přístupnější i pro nižší vrstvu obyvatelstva. To vedlo k obrovskému rozšíření alfabetyzace obyvatelstva a k tzv. čtenářské revoluci, která se vyznačovala prudkým nárůstem počtu vydání novin, časopisů a knih v druhé polovině 18. století (Dirlmeier et al., 1999, s. 195 n.).

Rané německé osvícenství se vyznačovalo zálibou v patriarchálním absolutismu. Ke konci 18. století se zastánci osvícenství rozdělili na dva proudy. Většina zůstala věrná myšlenkám vládnutí panstva, které se ale mělo držet zásad osvícenského absolutismu a co nejlépe se starat

o své poddané. Příkladem výsledků tohoto způsobu vlády může být přijetí tzv. Landrechtu (Obecného zemského práva) v Prusku v roce 1794. Druhý proud německého osvícenství se vyznačoval především protestem proti cenzuře a omezování svobody slova (Dirlmeier et al., 1999, s. 193 n.).

### **1.2.3 Období francouzských válek**

Roku 1792 vyhlásila Francie Prusku a Rakousku válku a započalo tak 23leté období neustálého válčení, které se neslo v duchu uzavírání různých koalic proti Francii. Po první koaliční válce, která skončila porážkou spojeneckých vojsk u Valmy, uzavřelo Prusko s Francií v roce 1795 mír v Basileji, kde Francie získala území na levém břehu Rýna (Behnen et al., 1997, s. 285 n.). O čtyři roky později rozpoutalo Rakousko druhou koaliční válku. Prusko tentokrát zůstalo neutrální. Roku 1811 uzavřelo Rakousko s Francií mír v Lunéville. V roce 1803 následoval tzv. „Reichsdeputationshauptschluß“, který ustanovil nové státní uspořádání Německa (Dirlmeier et al., 1999, s. 222).

Následkem tohoto Napoleonova rozhodnutí zaniklo 112 říšských stavů, jejichž případné území se rozdělilo mezi zbývající země. Velkou část získalo např. Bavorsko, Württembersko nebo Bádensko. Zároveň byla sekularizována většina biskupských knížectví. V roce 1805 propukla třetí koaliční válka, Prusko zůstalo opět neutrální, Bádensko, Württembersko a Bavorsko se přidalo na stranu Napoleona. Po porážce protifrancouzské koalice v bitvě u Slavkova byl uzavřen mír v Schönbrunnu a Prešpurku (Behnen et al., 1997, s. 293 n., Dirlmeier et al., 1999, s. 223 nn.).

V bratislavském míru, který byl uzavřen roku 1805, se na úkor Rakouska znovu rozšířily jihoněmecké státy. Bádensko bylo povýšeno na velkovévodství, Bavorsko a Württembersko dokonce na království. V červenci roku 1806 byla tato tzv. mediatizace dokončena vytvořením Rýnského spolku. Zakládací listinu spolku podepsalo šestnáct německých říšských stavů. Tímto způsobem se zřekly císaře a nadvlády říše a jako suverénní země se postavili pod ochranu Napoleona (Müller et al., 2004, s. 131, Behnen et al., 1997, s. 397 nn.).

Reakcí na založení Rýnského spolku byla dne 6. srpna 1806 rezignace Františka II. na titul císaře a následný rozpad Svaté říše římské národa německého (Behnen et al. 1977, s. 294 n.). Roku 1806 vyhlásil Napoleon kontinentální blokádu, která způsobila velké škody v mnoha hospodářských odvětvích, ale zároveň podpořila rozvoj strojírenství v Sasku nebo kovoprůmyslu v Porúří (Müller et al., 2004, s. 134).

Po nezdařeném francouzském tažení do Ruska se Prusko dostalo do vedení v německé osvobozené válce. V březnu 1813 vyhlásilo Prusko Napoleonovi válku. Rýnský spolek stál zpočátku na straně Francie; Rusko, Rakousko, posléze i Anglie a Švédsko se připojily na stranu Pruska (Dirlmeier et al., 1999, s. 225 n.). V průběhu bojů se na stranu koalice postupně přidalo i Sasko, Württembersko a Bavorsko. V říjnu roku 1814 proběhla bitva u Lipska, po které byl poražený Napoleon vyhoštěn na Elbu (Behnen et al., 1997, s. 404). Definitivní porážku utrpěl Napoleon v červnu roku 1815 v bitvě u Waterloo (Müller et al., 2004, s. 141).

Na vídeňském kongresu, který započal na podzim roku 1814 se řešilo především nové uspořádání Evropy. Zároveň byl ustanoven Německý spolek, který volně spojoval nejprve 38, později 41 členů, většinou menších německých států, část Pruska a část rakouského císařství. Společným orgánem se stal Bundestag ve Frankfurtu nad Mohanem (Behnen et al., 1997, s. 412 nn., Dirlmeier et al., 1999, s. 236 nn.).

#### **1.2.4 Restaurace**

Období mezi vídeňským kongresem a revolucí v roce 1848 se označuje jako „restaurace“. Hlavními znaky této doby bylo především zachování pořádku a stability zemí Německého spolku a potlačování jakýchkoliv revolučních myšlenek. K tomuto účelu byla rovněž založena Svatá aliance, jejíž členové se měli při vykonávání politických rozhodnutí držet především křesťanských zásad (Behnen et al., 1997, s. 422, Müller et al., 2004, s. 146 n.).

Po osvobozených válkách vznikly v Německu studentské spolky, tzv. buršenshafty, které podporovaly myšlenku jednotného německé státu. Některé skupiny se ale velmi radikalizovaly a reakcí na to byla konference v Karlových Varech v roce 1819, kde byly buršenshafty zakázány. Zúčastnilo se jí Rakousko, Prusko a osm dalších německých států. Na tomto setkání byla mimo jiné zavedena předběžná státní cenzura novin, časopisů a jiných tiskovin, jejichž rozsah byl menší než 20 archů (Müller et al., 2004, s. 147 n., Behnen et al., 1997, s. 422 nn.).

Červencová revoluce ve Francii v roce 1830 vyvolala ohlasy i v německých státech. Brunšvicko, Sasko, Hesensko-Kasselsko a Hannoversko se po nepokojích a vzpourách staly státy založenými na ústavě. V květnu roku 1832 se sešlo asi 20 000 zástupců nového liberálního hnutí na tzv. hambašské slavnosti. Německý Bundestag reagoval na tyto revoluční činnosti dalšími represemi a potlačením liberální opozice (Behnen et al., 1997, s. 431 nn.).

### **1.2.5 Březnová revoluce 1848–1849**

Revoluční tendence se v zemích Německého spolku znovu objevila po francouzských nepokojích v březnu roku 1848. Některé státy přistoupily velmi rychle na požadavky demonstrujících, v jiných (např. v Prusku) nejprve proběhly krvavé boje. Nakonec se státy Německého spolku dohodly na vypracování ústavy a na volbách do celoněmeckého parlamentu, který měl zasedat ve Frankfurtu nad Mohanem. Již před vlastním jednáním parlamentu se objevily neshody mezi umírněnými zastánci monarchistické státní formy a radikály, kteří prosazovali vytvoření federativní spolkové ústavy (Müller et al., 2004, s. 156).

V květnu 1848 proběhly volby do parlamentu. Na základě různých politických zaměření v rámci Národního shromáždění se vytvořily frakce, ze kterých později vznikly politické strany. V parlamentu byli konzervativci seskupeni na pravici, liberálové uprostřed a demokraté na levici (Behnen et al., 1997, s. 464 nn.). „Dne 28. března 1849 vydalo Národní shromáždění, zasedající ve frankfurtském kostele svatého Pavla, říšskou ústavu. Byl to kompromis mezi představami monarchisticko-konzervativních a liberálně-demokratických poslanců“ (Müller et al., 2004, s. 159).

Významná debata se rovněž vedla ohledně uspořádání a formy nové říše. První možností bylo takzvané velkoněmecké řešení, které zahrnovalo rakouskou monarchii. V maloněmeckém řešení měly být spojeny pod vedením Pruska všechny německé státy, které byly součástí Německého spolku. Ani k této variantě však nedošlo, protože pruský král Fridrich Vilém IV. odmítl nabídku císařské koruny z rukou revolucionářů (Behnen et al., 1997, s. 470 n., Müller et al. 2004, s. 159 nn.).

## **2. Cesta k půjčovnám knih**

### **2.1 Výchozí situace knižního trhu**

V 18. století začala v českých zemích prudce růst knižní produkce. Vznikaly nové tiskárny, a to i v menších městech jako např. v Jindřichově Hradci, Příbrami nebo Kutné Hoře. V průběhu století se zvyšovaly požadavky škol a zakázky zemských úřadů a do popředí se dostával patisk německé a francouzské literatury. Co se týče českých publikací, ty se ocitly na okraji tiskařského podnikání a pro knihkupce byly pouze periferní záležitostí (Šimeček a Trávníček, 2014, s. 88 n.).

Ve větších knihkupectvích byly nabízeny především zahraniční tisky, které byly určeny vzdělanějším čtenářům a zástupcům vyšší společenské vrstvy. Odděleně probíhal obchod s českou literaturou, která byla využívána česky mluvícími obyvateli venkova a milovníky českého jazyka. Zpočátku byla většina knihkupectví soustředěna do Prahy a Brna, až ke sklonku 18. století se objevili další knihkupci např. v Plzni nebo Mikulově (Šimeček a Trávníček, 2014, s. 90).

Velký vliv na rozvoj knižního obchodu mělo zmírnění cenzury za Josefa II. V roce 1788 prohlásil císař obchod s knihami za svobodnou činnost, což vedlo ke zvýšení nabídky. Současně byl znovu povolen podomní obchod. Knihkupectví stále nabízela především zahraniční publikace, na venkově se prodávaly drobné tisky v českém jazyce, např. kalendáře, školní materiály nebo modlitební knížky (Šimeček a Trávníček, 2014, s. 91, Voit, 2006, s. 452).

Ke konci 18. století se čeští nakladatelé spojovali s lipským a drážďanským velkoobchodem, což jim umožnilo rozšíření nabídky do celého Německa. V této době se zvýšila i produkce časopisů a novin. Knižní trh byl ve velké míře ovlivněn osvícenskými myšlenkami. Knihkupci se starali o šíření vědeckých publikací, které byly hojně využívány osvícenskými vzdělanci. K rozšíření knižního obchodu přispělo i zavedení povinné školní docházky a vydání školského řádu. Výsledkem podporování četby a šíření osvěty bylo i zřizování čtenářských společností a půjčoven knih (Šimeček a Trávníček, 2014, s. 92 nn.; Šimeček, 1981, s. 63 n.).

## **2.2 Knihovny v 18. století**

Knihovny se už od svého vzniku považují za oporu vzdělanosti. K tomuto účelu sloužily především univerzitní knihovny, které soustředily literaturu ze všech vědních oborů. V českých zemích se budovaly knihovny jednotlivých kolejí již od založení Karlovy univerzity v Praze. Roku 1777 byla spojena s dalšími knihovnami a následně pod názvem Veřejná c. k. univerzitní knihovna otevřela své brány veřejnosti. Další univerzitní knihovna, která byla zpřístupněna veřejnosti se nacházela v Olomouci (Kubíček, 2019, s. 12; Cejpek et al., 2002, s. 162)).

Mezi další knihovny, které byly v 18. století rozšířeny, můžeme zařadit církevní a klášterní knihovny. Mezi nejvýznamnější knihovny církevních institucí patřila např. Kapitulní knihovna na Pražském hradě nebo Kapitulní knihovna v Olomouci. Klášterní knihovny ve svých fondech zahrnovaly především náboženskou literaturu a díla týkající se působení jednotlivých řádů. Mimo tyto knihovny vlastnily i mimopražské jezuitské koleje a residence určitý knihovní fond (Šindelář, 1989, s. 52 n.). Velká část jezuitských knihoven byla po zrušení jezuitského řádu

a rozpuštění klášterů za vlády Marie Terezie a Josefa II. připojena k již výše zmíněné univerzitní knihovně (Cejpek et al., 2002, s. 162).

Hodnotné fondy vlastnili v 18. století někteří příslušníci šlechty. Knihovny se nacházely ve šlechtických sídlech po celé zemi. Sbírkby byly budovány např. v Mikulově, Frýdlantu, Rájci nad Svitavou nebo v Opočně. Nejvýznamnější palácovou knihovnou v Praze se stala Nostická knihovna. Později přibyla knihovna Kinských na Staroměstském náměstí (Cejpek et al., 1996, s. 115 nn.). Můžeme ale jmenovat také knihovnu ve Fürstenberském paláci nebo roudnickou zámeckou knihovnu. Tyto knihovny obsahovaly především cizojazyčná díla z historie, filozofie, práva nebo přírodních věd (Šindelář, 1989, s. 55 nn.).

V měšťanských kruzích vlastnili sbírky knih představitelé tehdejší inteligence, mezi které patřili právníci, lékaři nebo kněží (Šimeček a Trávníček, 2014, s. 105). Nejzámožnější z nich vytvářeli knihovny, které sestávaly z převážně latinsky psané literatury různých vědních oborů a které mohly obsahovat až několik set svazků. Zástupci méně bohatších měšťanů vlastnili většinou pouze několik desítek knih, které byly psány v německém nebo českém jazyce a které se zabývaly především náboženskými nebo zábavnými tématy (Šindelář, 1989, s. 58 n.).

Šíření osvícenských myšlenek podpořilo i rozvoj vědeckého života. V Praze byli v 2. polovině 18. století významní vědci sdruženi do Soukromé společnosti nauk, která byla později povýšena na Královskou českou společnost nauk. Pro potřeby členů společnosti bylo zapotřebí i zde založit odbornou knihovnu. Sbírkba byla budována postupně, zaměřovala se na vědeckou literaturu a díky výměnám s obdobnými společnostmi ze zahraničí obsahovala i jinak nedostupné publikace. Knihovna Soukromé společnosti nauk se později začlenila do současné knihovny Akademie věd České republiky (Cejpek et al., 2002, s. 165, Šindelář, 1989, s. 61 n.).

Jak vyplývá z předchozích odstavců, knihovny 18. století se zaměřovaly především na vědeckou a odbornou literaturu. Pokud byla ve fondech zařazena díla z krásné literatury, jednalo se většinou o klasické autory. K beletrii veřejnost (kromě zástupců šlechty) vesměs neměla přístup. I toto byl důvod k zařízení prvních čítáren knih a novin a později i půjčoven. Majitelé těchto podniků se snažili pokrýt zájmy měšťanského obyvatelstva a zpřístupnit jim za malý poplatek zábavnou a populárně naučnou literaturu (Cejpek et al., 2002, s. 169; Kubíček, 2019, s. 13).

## 2.3 Čtenářské spolky a veřejné čítárny

Jak už bylo vícekrát zmíněno, osvícenství bylo hlavním hybatelem v oblasti rozvoje vzdělání. V tomto období došlo k prudkému nárůstu gramotnosti, což mělo za důsledek zvýšení poptávky po literatuře (Mádlová, 2019, s. 301). Vznikaly proto nové typy podniků, které zakládali někteří nakladatelé a knihkupci. Ze svých sbírek vyčlenili část fondu, kterou za poplatek zpřístupnili převážně zástupcům měšťanských vrstev (Šindelář, 1989, s. 75).

Nejstarší zmínka o pokusu založit v českých zemích čtenářský spolek pochází z roku 1758 z Brna. Neznámý žadatel hledal prostřednictvím inzerátu zájemce o členství ve společnosti, která by odebírala noviny ze zahraničí. Hlavním motivem bylo shromáždění dostatečného množství prostředků k placení předplatného (Šimeček, 1981, s. 64 n.).

První oficiální čítárnu novin a časopisů založil v roce 1772 knihkupec Wolfgang Kristián Gerle. Tento podnik, nazývaný Learned Club se nacházel v jeho vlastním bytě a byl hojně navštěvován předplatiteli z učeneckých, důstojnických a šlechtických kruhů. Pohodlí nově zařízeného pokoje jim umožňovalo číst všechny známější noviny a časopisy a diskutovat nad různými politickými a vědeckými tématy (Volf, 1931, s. 7). Na Gerlovy snahy později navázal jeho bratr Ondřej otevřením první povolené půjčovny knih (Volf, 1931, s. 13).

Další čítárna byla otevřena v Brně roku 1774. Cílem Jakuba Bianchiho bylo podpořit šíření zábavné a informativní četby. Fond jeho knihovny obsahoval téměř tisíc svazků převážně německých knih. Kromě beletrie si uživatelé mohli přečíst díla z přírodních věd, práv nebo teologie. Významná byla i sbírka odborných periodik a politických novin. Čtenářům bylo umožněno za roční předplatné si půjčovat časopisy i knihy domů (Šindelář, 1989, s. 76). Kromě vyšších společenských vrstev navštěvovali čítárnu i méně majetnější občané, čemuž nasvědčuje především výskyt tzv. hanswurstiád ve fondu podniku (Šimeček, 1981, s. 67).

Zvláštní druh čítárny, tzv. Lesekabinet, byl založen při c. k. normální škole v Praze v roce 1779. Sloužila potřebám posluchačů přednášek teologie a pedagogiky, které byly na škole nabízeny. Tato školní knihovna obsahovala užitečné spisy, které mohli studenti využívat k doplňování svých znalostí (Volf, 1931, s. 9).

V 80. letech 18. století se vlivem uvolnění cenzurních opatření objevují noviny a časopisy i v pražských kavárnách. Šlo především o zahraniční publikace, protože v té době žádné české noviny nevycházely. Nejznámějšími pražskými kavárnami, které tyto služby nabízely, byly např. kavárna v domě U Kamenného zvonu, v 90. letech pak kavárna U Modrého hrozu.

V době, kdy se zvyšoval zájem o události ve Francii, odebíraly pro své zákazníky noviny také hostince nebo lahůdkářství (Volf, 1928, s. 31 n.).

Obdobným typem podniku byly také čtenářské společnosti. Sdružovaly vzdělané jednotlivce, kteří se skládali na nákup knih a budování pro ně určeného knihovního fondu. Církevním představitelům tyto spolky svým způsobem nahrazovaly zrušené klášterní knihovny, které dříve poskytovaly možnost vědeckého bádání. Čtenářské společnosti byly často zakládány na místech, kde neexistovaly veřejné půjčovny. První takovouto „Lesegesellschaft“ chystali založit v roce 1780 kněží v Hradci Králové. Nakonec ale k ustanovení společnosti nedošlo. Prosperující čtenářská společnost byla založena v roce 1785 v Brně a jejím cílem bylo podporovat zájem o vzdělání, kulturu a užitečnou zábavu (Šimeček, 1981, s. 71 n., Volf, 1931, s. 11).

Kvůli obavám z šíření revolučních myšlenek z Francie došlo v roce 1798 ke zpřísnění cenzury, která měla regulovat literární komunikaci v říši. Nařízení Františka II. z 12. září se dotklo nejprve především novinářské produkce a jejího šíření. Bylo zakázáno poskytovat v kavárnách nebo jiných veřejných místech jakékoliv tiskoviny s výjimkou povolených politických novin (Wögerbauer et al., 2015, s. 151 n.). O více než měsíc dříve již byly dekretem dvorní kanceláře zrušeny čítárny a v dubnu roku 1799 byl pak zákaz rozšířen i na půjčovny knih (Volf, 1931, s. 40 nn.).

### **3. Veřejné půjčovny knih**

#### **3.1 Obecný vývoj do roku 1799**

Půjčovny knih<sup>1</sup> byly od 18. století považovány za „výnosné, komerčně zaměřené podniky“ (Mádlová, 2019, s. 301). Byly zakládány většinou knihkupci, nakladateli nebo majiteli tiskáren, kteří vyčlenili část svého fondu a za určitý poplatek ho půjčovali zájemcům (Cejpek et al., 2002, s. 169). Jejich vývoj je úzce spjat s již zmíněnými čítárnami nebo čtenářskými společnostmi. Některé vlastnosti obou typů podniků se navíc prolínají, např. v čítárnách bylo často umožněno uživatelům si knihy kromě čtení na místě i vypůjčit (Mádlová, 2019, s. 302).

První zmínky o půjčovnách knih se objevily ve druhé polovině 17. století ve Velké Británii ve dvou anglických divadelních hrách. V letech 1709, 1718 a 1720 informovali v anglických

---

<sup>1</sup> Dříve také známé pod názvem „knihovny na půjčku“ nebo „vypůjčitelné knihovny“, v němčině pak „Leihbibliotheken/Lesebibliotheken/Leseinstitute/Leihanstalten“ (Volf, 1931, s. 4).

novinách knihkupci čtenáře, že si mohou v jejich obchodech zapůjčit romány a divadelní hry. První známé půjčovny byly založeny ve Velké Británii v Bathu (1725), Edinburghu (1725) a v Bristolu (1728). V Londýně došlo k jejich rozšíření až po roce 1740. Předpokládá se, že ve druhé polovině 18. století působilo v Anglii přes 350 těchto „circulating libraries“ (Martino, 1990, s. 61 n.).

Ve Spojených státech byla první půjčovna založena Benjaminem Franklinem v roce 1731. Rozkvět těchto podniků tam ale nastal až na konci 18. století. Mezi první země s půjčovnou patřilo i Švýcarsko a Francie. V Německu pochází první zmínka o půjčovně již z konce 17. století z Berlína. Jednalo se ale většinou jen o krátkodobě fungující podniky. Až kolem poloviny 18. století se objevují další zmínky o vzniku půjčoven, přičemž expanze nastává až v druhé polovině 18. století. Ve Vídni byla první půjčovna založena v roce 1772 Jakobem Bianchim, který následně zřídil v Brně čítárnu novin a časopisů (Martino, 1990, s. 63 nn.).

Vznik půjčoven v Evropě byl obecně spojen s šířením osvícenských myšlenek a tím pádem rostoucí potřebou informací o vývoji vědy, techniky a umění. Tento nový zájem o četbu, který byl často podporovaný politikou státu, byl mnohem různorodější, než tomu bylo dříve. Proto byly čtenářům kromě odborných publikací nabízeny také lacinější zábavné knihy (Šimeček, 1981, s. 66).

V českém prostředí přispěl k rozvoji vzdělanosti a kultury také proces národního uvědomění. Společenské změny, které nastaly v druhé polovině 18. století, vedly k podpoře vzdělání obyvatelstva a přeměně cirkulace a konzumace literatury. Došlo k uplatnění nových komunikačních forem, které se nesoustředily pouze na jednotlivce, ale obracely se na širší veřejnost. Dokladem takových snah bylo i zřizování půjčoven knih, které jsou spojeny především se zástupci měšťanstva a inteligence (Šimeček, 1981, s. 63 n.).

V roce 1781 vydal císař Josef II. cenzurní instrukce, ve kterých prosazoval podporu šíření zájmu o četbu a osvěty i do nižších vrstev společnosti, především z důvodu upevnění vědomí státní sounáležitosti. Na základě tohoto rozhodnutí začaly vznikat v Praze a Brně první půjčovny. První nedostatečně potvrzené zmínky hovoří o půjčovně Jana Ferdinanda Schönfelda v Praze a o Strassmannově půjčovně v Brně. V Opavě se o provoz půjčovny pokoušel knihvazač Franz Anton Vogelsinger (Šimeček, 1981, s. 69).

První úředně povolená půjčovna byla otevřena v roce 1781 v Praze Ondřejem Gerlem. Vyvinula se z již existujícího knihkupectví jeho bratra Wofganga, který v rámci své činnosti

také půjčoval knihy (Volf, 1931, s. 13 n.). Další povolené půjčovny působily v 90. letech 18. století v Plzni, kde je založili knihkupec Josef Jan Morgensäuler a taneční mistr Josef Kavka (Šindelář, 1989, s. 77). Dne 29. března 1783 byl vydán dvorský dekret, který stanovil provozovatelům půjčoven povinnost předkládat svůj katalog knih k cenzuře (Mádlová, 2019, s. 309).

Mezi další známé půjčovny té doby patřil i pražský podnik Františka Haase, v Brně pak půjčoval knihy knihkupec Jan Jiří Gastl (Cejpek et al., 2002, s. 170). Ke konci 90. let požádal o povolení zřídit v Praze půjčovnu hudebnin knihkupec Josef Polt. Později učinil totéž August Geers, který chtěl založit půjčovnu odborných lékařských knih. Situace v českých zemích však již byla taková, že ani jednomu z nich nebylo povolení uděleno (Šimeček, 1981, s. 69). Nepovolenou půjčovnu provozoval v Českých Budějovicích Jan Josef Diesbach (Volf, 1931, s. 38).

V 90. letech 18. století se začaly množit obavy z šíření „jedu francouzských špatností“, jak cituje Josef Volf (1931, s. 39) noviny Neuwieder Zeitung. Zároveň panoval po zrušení zednářských lóží strach, že se za půjčovnami nebo čtenářskými spolky skrývají tajné společnosti. Podnět k omezení těchto podniků přichází z Německa, kde byl v Hannoveru již v roce 1793 nakázán dohled nad čítárnami a půjčovnami. Obavy ze spiknutí proti vládě a šíření pokrokovějších a svobodomyšlnějších myšlenek vedly císaře Františka I. k vydání nového cenzurního zákona v roce 1795, který se projevil i na působení čítáren a půjčoven (Volf, 1931, s. 39 nn.).

Další potlačování půjčoven knih, čtenářských společností a čítáren zahájil ve Vídni Leopold Hoffmann, hlavní odpůrce iluminátorských spolků a organizovaných jakobínských klubů. Nejprve došlo na tzv. Lesekabinety, tedy čítárny novin a knih. Dekret dvorní kanceláře z 3. srpna 1798 o zrušení čítáren (v Praze byl vydán v německém a českém znění 11. srpna) praví toto:

„Jakož zkušenost dokazuje, že tak nazvané čítárny místo aby nějaký užitek přinášely, více škodlivé jsou, pročž ráčíli Jejich císař. král. Milost dle listu dv. kanceláře od 3. běžného měsíce nejmilostivěji naříditi, že dotčené čítárny ve všech dědičných zemích od této doby bez odkladu zamezené býti mají. Kteréžto nejvyšší nařízení toto vůbec se oznamuje.“ (Volf, 1931, s. 40)

Proti tomuto nařízení se ohradil již zmiňovaný Ondřej Gerle, jehož podnik sice nesl název „Lesekabinet“, ale v obecném slova smyslu se nejednalo o čítárnu, protože neumožňoval čtení knih na místě a scházení se čtenářů. Jeho prosba byla z gubernia postoupena v říjnu roku 1798

do Vídně. Získal sice zanedlouho potvrzení o tom, že na jeho půjčovnu se nařízení nevztahuje. Reakcí na tuto žádost ale bylo rozšíření zákazu dvorním dekretem české dvorní kanceláře z 6. dubna, dekretem gubernia pak z 17. dubna 1799 i na půjčovny knih (Volf, 1931, s. 41 n.).

V tomto nařízení stálo, že se zakazují také „půjčující bibliotéky“. Bez bližšího vysvětlení se v dekretu pravilo: „Jejich císař. král. milost byli, dle obsahu listu české a rakouské dvorní kanceláře od 6. běžného měsíce, důležitějšími příčinami k tomu pohnuti, záповěď na čítárny vydanou i na půjčující bibliotéky rozšířiti.“ Podepsáni jsou pod tímto textem František Kager hrabě ze Stampachu, Josef hrabě Vratislav z Mitrovic a Josef Theodor z Thoren (Volf, 1931, s. 40 nn.).

### **3.2 Obecný vývoj od roku 1811**

Další rozvoj půjčoven v českých zemích nastává až o více než deset let později. Nejvyšším dvorským rozhodnutím z 29. listopadu 1810 byly půjčovny knih znovu povoleny. Pražské gubernium toto nařízení zveřejnilo v Čechách 12. února 1811. Vztahovalo se ale pouze na půjčovny; čítárny novin, časopisů a knih nebyly v dekretu zahrnuty (Mádlová, 2019, s. 311).

Půjčovny knih byly nově povoleny jen v několika městech monarchie. Jednalo se o Vídeň, Prahu, Pešť, Budín, Štýrský Hradec, Linec, Brno, Lvov, Bratislavu a Olomouc. Povolení bylo udělováno dvorním policejním úřadem ve Vídni (Volf, 1931, s. 46). Na tomto místě také Volf (1931, s. 46) upozorňuje na to, že popud k otevření půjčoven knih přišel od policejního ministerstva. Nešlo tedy o snahu šířit vzdělání, nýbrž rozhodovala obava, že by se v případě nepřevzetí kontroly dostaly obyvatelům do rukou zakázané knihy.

Je nutné zdůraznit, že v době, kdy došlo k povolení půjčoven knih, již fungoval v monarchii mocný policejní aparát a veškeré tiskové záležitosti byly předány policejnímu ministerstvu. Kromě účinnější kontroly šíření nepovolených knih mělo předání moci vliv i na celkovou proměnu tiskové politiky vlády. Literatura i tisk se měly stát pomocníkem státu při ovlivňování veřejného mínění. Toto se projevilo i v nových směrnících, které byly vydány pro půjčovny knih, kde se prosazovalo šíření pozitivních názorů o monarchii a propagace tehdejší vládní ideologie (Šimeček, 1981, s. 74 n.).

Nové podmínky pro povolení provozovat půjčovnu knih se týkaly nejenom fondu, ale i žadatele. Ten musel prokázat dobré politické vlastnosti a náklonnost k monarchii, mít vlastní jmění a rovněž být mravně způsobilý a literárně vzdělaný. Když žadatel obdržel povolení,

zároveň souhlasil s tím, že se bude pod trestem peněžní pokuty řídit všemi stanovenými předpisy. Dalším krokem bylo složení kauce, která čítala ve Vídni 500 zlatých ve státních papírech, v Praze a Pešti 400 zl. a v ostatních městech 300 zl. Dále platil majitel půjčovny roční poplatek (tzv. rekognici), jež činila ve Vídni 200 zl, v Praze a Pešti 150 zl. a v ostatních městech 100 zl (Volf, 1931, s. 46).

Jak už bylo řečeno, nová nařízení měla především za cíl omezit šíření zakázaných knih a propagovat ideologické zásady rakouského státu. Přesto se cenzurní směrnice odvolávaly na vyšší humanitní principy a vychovávaní a vzdělávání čtenářů (Šimeček, 1981, s. 75). V novém výnosu, který byl rozšířením staršího předpisu o cenzuře knih z roku 1795, tak stálo: „Aby se pomocí půjčoven vkus čtenářů k nejlepšímu řídil a aby se staly skutečnými ústavy k pozvednutí vzdělání (Um mittelst der Leihbibliotheken den Geschmack der Lesewelt zum Besten zu leiten und sie zu wirklichen Beförderungsanstalten der Bildung zu erheben ...).“ (Volf, 1931, 47)

Seznamy knih v katalogu půjčoven bylo nutné předložit reviznímu knižnímu úřadu, který ho po prvotní kontrole předal dvornímu policejnímu úřadu ve Vídni. Tamější cenzori poté rozhodli, které knihy smějí být v katalogu ponechány. Nově byly stanoveny směrnice, jež určovaly, které obory musí a smějí být v půjčovně zastoupeny (Volf, 1931, s. 47).

Obory, které musely být zahrnuty v každé půjčovně, byly definované takto:

- „1. Dobré dějepisné, statistické, přírodovědecké, zeměpisné, místopisné, hospodářské a národohospodářské spisy o rakouském mocnářství a výbor cestopisů, dějepisů a statistik cizineckých;
2. nejvýznačnější řecké a římské klasiky v původním jazyku a překladech;
3. důležitější klasiky německé a francouzské, pokud byli v Rakousku censurou dovoleni;
4. výbor význačnějších spisů pro děti a dospělejší mládež, jakož i výběr vhodných výchovných a morálních spisů pro dospělé;
5. povšechné spisy o starém a novém válečnictví, o taktice a o státním hospodářství.“ (Volf, 1931, s. 47)

Obory, které směly být v půjčovně zastoupeny, jsou vyznačeny tímto způsobem:

- „1. Všechna s povolením censury v rakouském mocnářství tištěná nebo přetištěná díla, s výjimkou těch, jež byla vydána za válek napoleonských s pouhým francouzským imprimatur;

2. z cizích poučných spisů byly připuštěny pouze ony, jež policejní ministerstvo ve Vídni jako nezávadné a neškodné v rakouských zemích povolilo; cizí zábavná literatura měla být vesměs zakázána.“ (Volf, 1931, s. 47)

V novém ustanovení se také kladl důraz na povinnost majitele zajistit pro svou půjčovnu vhodné knihy pro dospívající dívky a chlapce a pro mládež. Zahrnuty měly být i výchovné a morální spisy pro dospělé. Obecně byly velmi prosazovány knihy, které měly užitečný vzdělávací obsah. Na druhou stranu si bylo policejní ministerstvo vědomo toho, že hlavním cílem půjčoven je výtěžná činnost, a proto byla povolena taktéž určitá literární díla zábavnějšího charakteru (Šimeček, 1981, s. 75).

Tam však platila další pravidla. Šimeček (1981, s. 75) je popisuje takto: „[Policejní ministerstvo] povolovalo však jen takovou literaturu, která byla vytištěna v Rakousku, s výjimkou knih vydaných do roku 1791, jež nebyly povoleny recenzurní komisí, která byla ustanovena v roce 1803 ve Vídni a s výjimkou knih, které byly vytištěny na území Rakouska v období francouzské okupace s imprimatur francouzských úřadů.“

Zajímavý je také poznatek, že v rámci směrnic nedošlo k žádnému omezení výběru knih z jazykového hlediska. V půjčovnách knih se tak nacházela nejenom literatura německá, ale také francouzská, anglická, italská, maďarská, portugalská nebo španělská. Díky nařízení, které vyžadovalo zahrnutí spisů o všech zemích, které patřily pod rakouskou monarchii, bylo umožněno nakupovat knihy v jazycích všech národů rakouského mocnářství. Z činnosti většiny půjčoven po roce 1811 však vyplývá, že této možnosti nebylo příliš využíváno (Šimeček, 1981, s. 75).

Jako první požádal v roce 1811 o povolení vést půjčovnu František Haas. Ten již před zákazem půjčoven v roce 1799 takovýto podnik v Praze vedl. Ondřej Gerle přenechal svůj podnik svému zeťovi, Karlu Barthovi, který se tak roku 1811 stal druhým majitelem půjčovny v Praze. Kromě všeobecné půjčovny se dokonce pokusil později zřídit i zvláštní půjčovnu, která obsahovala francouzské, anglické a italské svazky. Stejně jako jeho předchůdce se podílel na veřejných dražbách knih, a dokonce se stal přísedícím znalcem knih. Po jeho smrti však význam půjčovny upadá (Volf, 1931, s. 51).

I když byly podle směrnic povolené půjčovny pouze v Praze a v Brně, objevovaly se i v dalších městech. V Plzni se následníkem Josefa Jana Morgensäulera stal Leopold Reiner, v Chebu si

půjčovnu otevřel Josef Kobrtsch. František Haas založil půjčovnu v Karlových Varech, kde později působili i bratři Karel a František Franiekovi (Mádlová, 2019, s. 311).

Ve 20. letech 19. století byla guberniem povolena i půjčovna hudebnin J. C. G. Junghansze. Tento podnik sloužil také pro český venkov. Další půjčovnu hudebnin založil v roce 1835 Marco Berra, který kromě hudebnin obchodoval i s uměleckými předměty a mapami. Mimořádně obsáhlá půjčovna hudebnin patřila později i Janu Hoffmannovi, který mimo jiné vlastnil tiskárnu hudebnin. Určitý pokles prosperity těchto specializovaných půjčoven se spojuje se snížením zájmu o hudbu v důsledku politických událostí roku 1848 (Šimeček, 1981, s. 76).

V roce 1843 požádali gubernium o povolení zřídit si půjčovnu synové Bohumila Haase. Po otevření se tato půjčovna stala nejrozsáhlejším podnikem tohoto druhu v českých zemích (Volf, 1931, s. 56). Mnoho půjčoven však v této době ani nebylo povoleno. Zamítnuty byly např. žádosti, které podali Šimon Strasser, Samuel Attem nebo Wiener Seligmann. Pro nás zajímavá je i snaha kniháře Antonína Dvorského, jehož cílem bylo založit výhradně českou půjčovnu knih. Ani jemu však povolení nebylo uděleno (Volf, 1931, s. 53).

O svolení zřídit si půjčovnu se žádalo také v lázeňských městech, především v Mariánských Lázních, Karlových Varech a Teplicích. Žádná z nich však do roku 1848 nebyla oficiálně povolena. Tak např. v roce 1816 žádal v Teplicích o povolení založit půjčovnu Karel Barth, v roce 1819 pak Joseph Heinrich Spengler (Mádlová, 2019, s. 311 n.). Existovaly však výjimky, kde bylo jednotlivým osobám povoleno půjčovat a prodávat cenzurou povolené knihy během lázeňské sezóny (Volf, 1931, s. 58).

Také na Moravě pokračoval vývoj půjčoven knih v roce 1811, kdy požádali o povolení dva brněnští knihkupci. Jako první otevřel oficiální půjčovnu Josef Georg Trassler, jelikož v době francouzských válek prokázal patriotismus k rakouské monarchii. Druhou půjčovnu v Brně si směl založit až v roce 1831 knihkupec a nakladatel Johann Georg Gastl. Specializovaná půjčovna hudebnin byla zřízena ve stejném městě v roce 1941 knihkupcem Karlem Winikerem. Další žádosti z jiných moravských nebo slezských měst nejsou doloženy (Šimeček, 1981, s. 77).

Mádlová (2019, s. 312) uvádí, že po roce 1848 došlo k nárůstu počtu půjčoven na českém území. Významnými půjčovnami se staly podniky provozované Josefem Schalkem (zpočátku společně s Wohlem), Vincensem Schmiedem nebo Adolfem Schottem. Volf (1929, s. 17)

zmiňuje také půjčovnu Václava Hessa, který ji v roce 1848 otevřel v domě, kde se původně nacházela půjčovna Františka Haase. Hess poskytl svým zákazníkům několik katalogů a díla půjčoval ihned po vydání.

V roce 1848 byla založena i půjčovna Adolfa Kurandy, který kromě tradičních katalogů s názvem *Leihbibliotheksprospekt* vydával i speciální oznámení pro venkov: *Extraausgabe der Leihbibliotheksprospekte für auswärts*. Později ale tato půjčovna přešla do rukou Josefa Schalka (Volf, 1931, s. 51). Ten vlastnil později stejně jako Em. Wetzler i půjčovnu hudebnin. Oba tyto podniky předstihly svou působností bývalou Hoffmannovu půjčovnu hudebnin, kterou po jeho smrti vedla jeho vdova Emilie (Volf, 1931, s. 56).

Po roce 1848 působila v Praze i další půjčovna, která původně patřila synům Bohumila Haaseho. Přešla do majetku Friedricha Augusta Crednera, který ji však nedokázal udržet na své původní výši. Fond této půjčovny obsahoval německé, slovanské, francouzské i anglické knihy. Zmínky o další půjčovně v druhé polovině 19. století pocházejí z Teplic, kde vlastnil půjčovnu knihkupec a papírník Ernst Pörzler. Katalog sestával z 8000 německých, francouzských a anglických knih (Volf, 1931, s. 57 n.). Martino (1990, s. 75) zmiňuje půjčovny v Olomouci (Eduard Hölzel a Elisabeth Neugebauer), ve Znojmě (Fournier) a Děčíně (Feitzinger).

## **4. Nejvýznamnější půjčovny knih**

Následující kapitoly podrobněji popisují nejvýznamnější půjčovny knih, které působily v období let 1781–1848 na našem území.

### **4.1 Půjčovna Ondřeje Gerleho v Praze**

Ondřej Gerle (německy Andreas Gerle) se narodil roku 1746 a byl bratrem známého pražského knihkupce Wolfganga Kristiána Gerleho. Ten založil roku 1772 na Staroměstském náměstí v domě U Půl zlaté hvězdy první pražský čtenářský spolek, známý také jako Learned Club (Voit, 2006, s. 300).

V roce 1775 rozšířil svůj podnik o jakýsi typ půjčovny, což dokazují zmínky z *Prager Ephemeriden oder tägliche Nachrichten*, které v lednu roku 1775 oznamují, že u Wolfganga Gerleho se v knihkupectví půjčují knihy ke čtení a že zájemcům jsou seznamy těchto knih zdarma rozdávány. Předplatné činilo na rok 4 zlaté a na půl roku polovinu. Z této půjčovny se

poté vyvinula první povolená česká půjčovna, kterou od roku 1781 vedl Ondřej Gerle (Volf, 1931, s. 14).

Mádlová et al. (2019, s. 57) uvádí, že Ondřej Gerle otevřel svou půjčovnu veřejnosti 2. listopadu 1811. První zmínka v novinách pochází z 15. 12. 1781, kdy se *Prager Interessante Nachrichten* zmiňují o půjčovně, která oznamuje prodej sbírky německých a latinských knih z různých oborů. Seznam těchto knih lze obdržet buď v samotné půjčovně nebo v knihkupectví Wolfganga Gerleho (Volf, 1931, s. 13).

Původně se půjčovna nacházela na Staroměstském náměstí v jednom z pokojů v prvním patře Smetanova domu č. 68 („U Bílého jednorožce“). Poté se přestěhovala do Celetné ulice č. 22 a v listopadu roku 1784 do Zuckrova domu č. 74 na Staroměstském náměstí (Volf, 1931, s. 13). V díle *Prags gegenwärtiger Zustand unter Leopolds II. Regierung, oder Anweisung für Fremde, welche alle Merkwürdigkeiten dieser Hauptstadt zu wissen wünschen* (1791, s. 99) uvádí: „Čtenářský kabinet na Staroměstském náměstí v Zuckrově domě byl zřízen teprve nedávno. Účelem tohoto institutu je poskytovat milovníkům literatury nejlepší a nejnovější díla za přiměřený poplatek.“<sup>2</sup>

Nakonec se ale půjčovna Ondřeje Gerleho přestěhovala do přízemí domu „U Půl zlaté hvězdy“, na Staroměstském náměstí<sup>3</sup>, kde původně sídlilo knihkupectví jeho bratra Wolfganga (Volf, 1931, s. 13). Mádlová et al. (2019, s. 57) zmiňuje, že „zuletzt war es beim Goldenen Fäßchen (Prag-Altstadt, 121, Altstädter Ring)“.

Účelem této půjčovny bylo podle jejího zakladatele „půjčovati milovníkům literatury nejlepší a nejnovější knihy za mírný poplatek“ (Volf, 1931, s. 14). Půjčovna byla otevřena nejprve od osmi hodin ráno do jedné hodiny odpoledne a dále od dvou hodin odpoledne do osmi hodin večer. Zpočátku činil roční poplatek 12 zlatých. Za jednorázový vstup dal čtenář 7 krejcarů, když přišel návštěvník večer a bylo nutno použít osvětlení, zaplatil 10 kr.. Poplatky se ale v průběhu fungování podniku měnily, např. v roce 1796 kleslo roční předplatné na 4 zl. a jedna návštěva stála jen 1 kr. V zimním období se zavíralo již v šest hodin večer (Volf, 1931, s. 14).

---

<sup>2</sup> „Lesekabinet am altstädter Ringe im Zukrischen Hause ist erst vor kurzem errichtet worden. Der Zweck des Instituts geht dahin, Liebhabern der Litteratur die besten und neu herausgekommenen Werke gegen eine mässige Gebühr zum Besten darzubieten.“ (Prags gegenwärtiger Zustand..., 1791, s. 99)

Tento text je nejspíš převzatý bez uvedení autora z díla „OPIZ, Jan Ferdinand. *Vollständige Beschreibung der königlichen Haupt- und Residenzstadt Prag, von den ältesten bis auf die jetzigen Zeite*. Prag und Wien: Schönfeld, 1787“.

<sup>3</sup> dnešní palác Goltz-Kinských

Informace o fungování půjčovny a složení jejího fondu nám přináší neznámý autor ve své knize *Beobachtungen in und über Prag, von einem reisenden Ausländer*. Píše zde:

„Pokud vím, je tu pouze jedna půjčovna knih a v té ani není vše k mání. Přesto by jich Praha mohla podle počtu obyvatel provozovat více.

[...]

Zdejší čtenářský kabinet měl dříve všechna větší francouzská a německá díla k nahlédnutí, byly tam také všechny časopisy a noviny (Beobachtungen in und über Prag, 1787, s. 134 n.).<sup>4</sup>

Kromě knih vlastnila půjčovna na počátku i 14 titulů novin a 30 různých časopisů. Nacházela se tam malá příruční knihovna s několika německými a francouzskými díly. Do fondu půjčovny byly zahrnuty všechny důležitější francouzské a německé knihy. Ondřej Gerle nejspíš také úzce spolupracoval se svým bratrem Wolfgangem a využíval pro účely půjčovny jeho knihkupecký sklad (Volf, 1931, s. 14).

Půjčovna byla jediným zdrojem příjmů Ondřeje Gerleho. V době jejího působení (1781–1799) do ní vložil celé své i manželčino jmění, což dohromady činilo 8000 zl. Gerle sám přiznával, že mu podnik moc výnosů nepřinášel a že musel se svou rodinou žít velmi skromně. Bylo to především způsobeno stále snižujícím se počtem návštěvníků, a i když se Gerle snažil zatraktivnit prostředí půjčovny kulečnickem nebo jinými hrami, obliba jeho půjčovny stále klesala (Volf, 1931, s. 14 n.).

Výše zmíněný neznámý pozorovatel uvádí v knize *Beobachtungen in und über Prag*, že byla Gerlova půjčovna zpočátku velmi oblíbená. Podle autora se ale v Praze lidem zamlouvají jen věci nové, proto návštěvníků stále více ubývalo. Stěžuje si také na to, že se v půjčovně nachází již jen romány a zábavné knihy (Beobachtungen in und über Prag, 1787, s. 135).<sup>5</sup> Volf (1931, s. 15) dodává, že i když měl Gerle zprvu úmysl nabízet literaturu vzdělávací i zábavnou, vlivem uvolňování tlaku cenzury a šířením pamfletů a brožurek byl nakonec donucen se přizpůsobit vkusu a přáním jeho čtenářů.

---

<sup>4</sup> „Meines Wissens ist nur eine Leihbibliothek hier, und in dieser ist nicht einmal alles zu haben. Und doch sollte Prag, nach der Menge der Einwohner zu urtheilen, deren mehrere unterhalten können.  
[...]

Das hiesige Lesekabinet hatte ehemals alle grössere französische und deutsche Werke zum Nachschlagen, auch waren alle Journale und Zeitungen darin.“ (Beobachtungen in und über Prag, 1787, s. 134 n.)

<sup>5</sup> „Am Anfange war die Liebhaberei groß, und immer viele Leser da. Allein wie hier in Prag nur das Neue gefällt, und sobald es alt wird, nicht mehr ansteht, so verloren sich die Leser, und um sie zu erhalten, mußten Billards angelegt werden. Da diese sich nun nicht mit den Büchern gut vereinigen lassen, so wird jetzt fast nichts mehr als Romane und Unterhaltungs-Bücher darin gesucht.“ (Beobachtungen in und über Prag, 1787, s. 135)

V půjčovně Ondřeje Gerleho se pořádaly pravidelné dražby knih. Staly se velmi oblíbenými mezi všemi milovníky literatury (Volf, 1931, s. 19). Zmiňuje se o nich např. Jan Ferdinand Opiz (1787, s. 416):

„Každý měsíc jsou zde pořádány aukce knih, kde může každý nabídnout své knihy k prodeji a rovněž si jiné knihy, které se mu zamlouvají zakoupit. O všech těchto popsaných soukromých zařízeních je možné získat další informace z letáků, které se zdarma rozdávají na daných místech.“<sup>6</sup>

První dražba byla ohlášena v novinách *Prager interessante Nachrichten* a uskutečnila se 17. prosince 1781. Zpravidla byly vydávány i katalogy všech knih, které byly na prodej. Určitý systém byl do dražeb zaveden až v roce 1784. Katalogy bylo možné dostat zdarma, přičemž zájemce obdržel zároveň i katalog Gerleho půjčovny. Brzy byla ustanovena dražební kancelář, která se těšila veliké oblibě. Katalogy knih ke dražbě obsahovaly především německé a latinské knihy z různých oborů. Aukce pokračovaly i po zrušení Gerleho půjčovny v roce 1799 (Volf, 1931, s. 22 nn.).

Vraťme se ale nyní k půjčovně Ondřeje Gerleho. Jak bylo v té době nařízeno, stála pod přísným dohledem knižní revizní komise v Praze. Čas od času docházelo k prohlídkám skladu půjčovny, aby se komise ujistila, že nejsou půjčovány žádné zakázané knihy. Každá nově zakoupená kniha musela být předána cenzurnímu úřadu ke schválení. Pokud se našla ve fondu půjčovny kniha, která se nevyskytovala na předloženém seznamu, byl majitel půjčovny (nebo čítárny) potrestán pokutou 50 dukátů. Dohled nad půjčovanými knihami se zostřil s přibývajícím strachem ze šíření revolucionářských myšlenek z Francie. Bylo proto nutné zasílat seznamy ke schválení až k vídeňské dvorní cenzuře (Volf, 1931, s. 28 n.).

Tak byl i Gerle 7. června 1797 žádán prokázat schválení katalogu půjčovny. Ten sice zaslal roku 1796 žádost o povolení, aby nemusel dvorní cenzuře katalogy předkládat, ale jeho žádost byla samozřejmě zamítnuta. Bylo mu také připomenuto, že smí zásadně půjčovat pouze knihy s poznámkou „admittitur“ (dovoluje se) (Volf, 1931, s. 29).

V březnu roku 1797 podal Ondřej Gerle u gubernia stížnost na Františka Haase, který v Praze začal bez povolení úřadů půjčovat knihy. Po důkladném šetření však bylo Gerlemu oznámeno,

---

<sup>6</sup> „Jeden Monat werden hier Bücherauktionen gehalten, in welchen jedermann seine Bücher zum Verkaufe antragen, als auch andere ihm anständige käuflich an sich bringen kann. Von allen diesen itzt beschriebenen Privateinrichtungen ist das Weitere aus den gedruckten Nachrichten, so an den betreffenden Orten unentgeltlich ausgetheilt werden, zu entnehmen.“ Opiz (1787, s. 416)

že se Haas prokázal katalogem knih opatřeným poznámkou vídeňského knižního revizora, a tudíž že je mu povoleno knihy půjčovat (Volf, 1931, s. 29 n.).

Dne 3. srpna 1798 byl vydán dekret dvorní kanceláře o zrušení čítáren. Zanedlouho poté byl o tomto nařízení uvědomen Ondřej Gerle pražským magistrátem. Ten se však nehodlal s tímto krokem smířit a sepsal prosbu na magistrát, aby jeho žádost o ponechání půjčovny předložil s doporučením na gubernium. Magistrát ve svém doprovodném dopise např. podotýká, že sice nese Gerlův podnik název „Lesekabinet“ (čítárna), ale že se v pravém slova smyslu o čítárnu nejedná, neboť neumožňuje čtenářům číst knihy a noviny na místě nebo se scházet a nějakým pokoutným způsobem rozmlouvat. Snahou Gerleho je prý pouze dodávat zábavné knihy zájemcům a nedochází tak podle předpisů k žádnému porušení nařízení (Volf, 1931, s. 40 n.).

Magistrát také uvedl, že Gerlovo chování bylo vždy vzorné, a především že vložil do podniku celé své i manželčino jmění, což činilo dohromady 8000 zlatých. Také prý podléhá jeho Lesekabinet dozoru úřadů, které vždy dbaly na kontrolu skladů a seznamů knih. Proto se magistrát domnívá, že takovýto podnik spíše státu přináší užitek, neboť nabízí čtenářům schválené vhodné knihy. Na tuto žádost přišla z gubernia v říjnu 1798 odpověď, že postoupili Gerlovu prosbu na nejvyšší úřad do Vídně. Odtamtud zanedlouho odpověděli, že se na Gerlův Lesekabinet dekret nevztahuje, neboť se jedná o půjčovnu (Leihbibliothek) (Volf, 1931, s. 41).

Brzy na to (17. dubna 1799) byl ale dekret rozšířen i na půjčovny knih. Ani tentokrát však Gerle nechtěl odejít bez boje a 19. září 1799 podal protest proti zrušení své půjčovny. Zdůrazňoval především fakt, že je půjčovna jeho jedinou obživou, že vložil do ní celé své jmění a její uzavření by se rovnalo jeho zničení. Také namítal, že půjčovna byla roku 1781 řádně povolena guberniem a stála od té doby pod přísným dozorem cenzurních úřadů. Choval se rovněž vždy jako vzorný státní občan a ročně odváděl 2 zlaté na daních. Žádal tedy tímto způsobem o nárok na odškodněnou, neboť pokud musí občan „obětovati ve prospěch státu veškeré své jmění“, má právo žádat „možnost jiné výživy čili odškodněnou“ (Volf, 1931, s. 43).

Z pražského magistrátu se mu ale 21. září dostalo zamítavého vyřízení. Gerle však znovu podal žádost o ponechání půjčovny a gubernium ji tentokrát zaslalo do Vídně. Dne 18. října byl vydán dvorní dekret, který mu sice nepovolil další provoz půjčovny, ale stanovil, aby mu byla dána jako náhrada živnost. Gerle tak v listopadu prosil o přidělení trafiky, což však bylo dvorním dekretem z 6. července 1800 zamítnuto. Magistrát nabídl Gerlemu jiný druh náhrady. Až 4. března 1801 bylo guberniem Gerlovi přidělena stálá roční renta ve výši 400 zlatých. Tuto částku bral až do konce svého života (Volf, 1931, s. 44 n.).

Po ukončení činnosti půjčovny pokračoval Gerle s aukcemi knih, kde obstarával a dodával sběratelům a milovníkům knih podle jejich žádostí literární díla. Stal se také komisionářem cizích knihkupců a přísežným znalcem knih. Po znovupovolení půjčoven knih v roce 1811 nevyužil této příležitosti a nejspíš kvůli svému vysokému věku nezažádal o povolení obnovit půjčovnu (Volf, 1931, s. 48 n.). Na jeho činnost navázal podnik jeho zetě Karla Bartha, kterému se budeme podrobněji věnovat později v této práci.

## 4.2 Půjčovna Františka Haase v Praze

František Haas (německy Franz Haas) vlastnil od roku 1794 v Praze knihkupectví a nakladatelství, které se staralo o distribuci zboží vídeňské tiskárny Philippa Bauera. Knihkupectví se zaměřovalo především na jazykově německá školní vydání antických autorů (Homér, Tacitus, Plútarchus, Livius) a nabízelo svým zákazníkům také rané překlady tzv. gotických románů (Schauerromane) (Voit, 2006, s. 332). Haas podnikal zároveň i ve Vídni a později v Karlových Varech (Mádlová et al., 2019, s. 66).

V roce 1799 zavedl Haas při svém podniku půjčovnu knih. Původně sídlil na Malém rynečku v č. 226 (dům „U Zlaté lilie“), později přesídlil do Jezuitské (Karlovy) ulice č. 186 (ve „Žlutém domě“). O půjčovně se ale dovídáme až ze stížností, které proti Haasovi podal 30. května 1797 Ondřej Gerle. Vadilo mu, že Haas půjčuje knihy bez povolení úřadů, a žádal tak gubernium, aby Haasovi zakázalo s touto činností pokračovat. Do šetření této záležitosti se pustil kromě pražského magistrátu i knižní revizní úřad (Volf, 1931, s. 29 n.).

Guberniální výnos z 6. května 1797 oznámil Gerlovi, že má František Haas povoleno půjčovat knihy. Při vyšetřování se totiž prokázal katalogem knih s poznámkou „imprimatur“ od dvorního tajemníka a vídeňského knižního revizora. Haasovi však zároveň bylo vytýkáno, že jiné jeho katalogy schváleny nejsou nebo jsou opatřeny pouze neznámou poznámkou. Dále mu bylo sděleno, že ve své podstatě nemá právo půjčovat knihy za peníze, protože nemá úředně povolenou půjčovnu (tu měl v té době pouze Ondřej Gerle). Na to ihned zareagoval Haas podáním žádosti o povolení vést půjčovnu (Volf, 1931, s. 30).

Jeho žádosti bylo nejspíše vyhověno, neboť roku 1798 Haas vydal první seznam knih, které nabízel ve své půjčovně. Zdůrazňuje v něm, že se při zakládání podniku řídil všemi potřebnými směrnicemi. Uvádí, že při výběru knih myslel na dobrý vkus čtenářů a že zahrnul kromě zábavných knih také vážnou a užitečnou literaturu. Slibuje rovněž, že bude fond půjčovny stále zdokonalovat novými knižními přírůstky (Volf, 1931, s. 30).

Dále stanovil podmínky půjčovny: každý nový člen musel složit zálohu ve výši 2 zl. Na měsíc činilo předplatné 30 kr., na rok 4 zl. 30 kr. Čtenář mohl mít vypůjčenou pouze jednu knihu, jestliže ale bydlel mimo Prahu, směl si vypůjčit dvě. Pokud by chtěl nějaký čtenář více knih, musel zvýšit svou zálohu. Půjčování fungovalo na základě předložení žádanky, kde čtenář vypsal knihy, které by si rád vypůjčil. Haas také své čtenáře žádá, aby s knihami zacházeli dobře a že v případě poškození musejí zaplatit plnou cenu dané knihy (Volf, 1931, s. 30 n.).

V prvním období fungování nebyla půjčovna patrně příliš navštěvovaná. Nabízela především brakovou literaturu, kterou sám Haas i vydával. Jednalo se o tehdejší módní četbu, která sestávala z romantických příběhů o rytířích, strašidlech, duších nebo loupežnících (obecně nazývané „Schauderromane“). Haas tiskl rovněž i různé patisky řeckých a římských klasiků a na skladě měl i hudebniny (Volf, 1931, s. 31). Lze usuzovat, že ve své půjčovně nabízel všechny knihy, které se nalézaly v jeho knihkupeckých katalozích (Volf, 1931, s. 42).

Zrušení půjčoven z 17. dubna 1799 se dotklo i Františka Haase. Ten však na rozdíl od Ondřeje Gerleho nijak veřejně neprotestoval. Je možné, že využil svého knihkupectví, které směl dále provozovat, a půjčoval knihy potajmu (Volf, 1931, s. 42). Co se týče samotného zrušení půjčovny, vykazují dostupné zdroje určité nesrovnalosti. Volf (1931, s. 42) uvádí, že „Zákaz Haasovy půjčovny není v aktech jmenovitě nikde uveden a lze tudíž za to míti, že se Haas bez odporu dekretu podrobil a půjčovnu zrušil.“ Mádlová et al. (2019, s. 66) rovněž jako Voit (2006, s. 332) zmiňují, že byla půjčovna Františka Haase uzavřena v roce 1799 z popudu soudního znalce Wolfganga Kristiána Gerleho.

Mezi lety 1799 a 1811 pokračoval Haas se svou knihkupeckou a nakladatelskou činností. V roce 1800 mu bylo povoleno, aby v době lázeňské sezóny obchodoval v Karlových Varech s knihami. Bylo však zdůrazněno, že se mu nepovoluje provozovat v tomto městě půjčovnu (Mádlová et al., 2019, s. 66).

Poté, co byly v roce 1811 znovu povoleny půjčovny knih, byl František Haas první, kdo se přihlásil o možnost vést půjčovnu. V novinách *Prager Oberpostamtszeitung* oznamuje, že v dubnu roku 1811 otevře úředně povolenou půjčovnu. Sděluje také, že ji podle nařízení vybavil všemi potřebnými knihami z předepsaných oborů a že součástí fondu je i oddělení francouzských, anglických a italských knih. Katalog půjčovny mohli zájemci obdržet zdarma v jeho knihkupectví (Volf, 1929, s. 15 n.).

Mnoho dalšího se o Haasově půjčovně neví. Jak uvádí Volf (1929, s. 16), čas od času se objevovaly v novinách inzeráty, které ji zmiňovaly, ale spíše se zdá, že s přibývajícím věkem majitele půjčovna skomírala. Ve 20. letech 19. století se v novinách hovoří pouze o Haasově knihkupectví a v roce 1825 píše Wolfgang Adolf Gerle ve svém spise *Prag und seine Merkwürdigkeiten*, že se v Praze nachází pouze dvě půjčovny, a to Barthova a Junghansova. Je pravděpodobné, že tedy půjčovna zanikla ještě dříve, než celý závod přešel na Karla Haase. V roce 1824 začal vést haasovský podnik obchodník Dirnböck a až po roce 1848 se ve stejném domě objevuje nová půjčovna knih Václava Hessa (Volf, 1929, s. 16 n.)

### 4.3 Půjčovna Karla Bartha v Praze

V roce 1811 si podal žádost vést půjčovnu v Praze kromě Františka Haase také Karel Barth. Byl to zeť Ondřeje Gerleho (vzal si jeho dceru Annu), a tudíž se dá Barthova půjčovna považovat za jakousi „pokračovatelku“ tradice Gerlovy půjčovny. Karel Barth vedl také vlastní knihkupectví, které mu bylo povoleno v roce 1796. Později převzal upadající Mangoldovo knihkupectví a v roce 1806 se dokonce stal druhým předsedou knihkupeckého grémia (Volf, 1929, s. 18 n.).

Povolení vést tzv. „knihovnu na půjčku“ získal Barth 13. června roku 1811 (Volf, 1931, s. 49). Sídlil v univerzitní budově v Karolinu v Železné ulici č. 541. Půjčovna byla zájemcům otevřena denně ráno od 8 do 12 hodin a odpoledne od 2 do 6 hodin (Barth, 1820, s. 1607). Zpočátku činilo předplatné půjčovny 8 zlatých na rok, 5 zl. na půl roku a 1 zl. na měsíc (Volf, 1931, s. 49). Ceny se ale postupem času měnily. V roce 1820 např. Karel Barth inzeroval v novinách *Allgemeines Intelligenzblatt zur k. k. priv. Prager Zeitung*:

„Cena předplatného za jednu knihu, kterou je možné vyměnit jednou denně, kromě nedělí a svátků, je 14 zl. za celý rok, 8 zl. za půl roku, 4 zl. 30 kr. za čtvrt roku nebo měsíčně za 2 zl.

Záloha, která se vrací na konci předplatného, je za každou knihu 5 zl. vídeňské měny.

Milovníci knih, především ti na venkově, kteří si předplatí více knih, budou mít příznivější finanční podmínky.“ (Barth, 1820, s. 1607)<sup>7</sup>

---

<sup>7</sup> „Der Abonnementpreis für ein Buch, das Sonn- und Feiertage ausgenommen täglich einmal gewechselt werden kann, ist 14 fl. für ein ganzes, 8 sl. für ein halbes, 4 fl. 30 kr. für ein viertel Jahr, oder monatlich 2 fl. Die Einlage, welche am Ende des Abonnements zurückerstattet wird, ist für jedes Buch 5 fl. W. W. Bücherfreunden, welche auf mehrere Bücher abonnieren, besonders jenen auf dem Lande, werden noch billigere Bedingnisse gemacht.“ (Barth, 1820, s. 1607)

V roce 1835 klesly ceny předplatného na 6 zl. za rok, 3.30 zl. za půl roku, 2 zl. za čtvrt roku a 48 kr. za měsíc, tentokrát v konvenční měně (Anzeige der öffentlichen Barth'schen Leih-Bibliothek, 1835, s. [1]).<sup>8</sup> Jak je z předchozího inzerátu patrné, musel čtenář složit ještě 5 zl. zálohu. Volf (1929, s. 19) uvádí, že nejprve činila vratná záloha 4 zl. a později klesla cena na 2 zl. Také zmiňuje, že si mohl čtenář po zaplacení zálohy vypůjčit jednou denně jeden svazek. Pokud by chtěl knih více, musel zaplatit vyšší zálohu i předplatné. Doba výpůjčky byla jeden měsíc. Když někdo poškodil vypůjčenou knihu, byl povinen nahradit škodu, případně nový svazek pro půjčovnu zakoupit (Volf, 1931, s. 49).

Barthova půjčovna měla roku 1812 celkem 1351 svazků. Do roku 1821 se fond rozrostl na 3839 svazků. V roce 1837 to bylo dokonce již přes 6000 čísel. Knihy byly v katalozích rozděleny do několika skupin, které se v průběhu let různě měnily. Tak bylo např. v katalogu z roku 1812 devět skupin (Volf, 1929, s. 20). Roku 1837 bylo v novinách vyznačeno skupin deset:

„Soupis knih sestává z těchto oddělení:

Řečí a římských klasiků v originálu i překladech; filologie, dějiny vzdělanosti. –

Geografie, cestování, statistika, topografie. –

Dějepis, biografie, militaria, dějiny literatury. –

Filozofie. –

Výchovné a dětské spisy. –

Ekonomie. –

Smíšené spisy. –

Zábavné spisy: estetika, poezie, mytologie; krásná umění a vědy. –

Anekdoty, příběhy, romány.

Dramata, kapesní knížky, noviny.“ (Die F. C. Barth'sche öffentliche Leihbibliothek, 1837, s. [2])<sup>9</sup>

V každé skupině byly knihy uspořádány abecedně podle autorů a opatřeny svým číslem. Podle těchto čísel si měli čtenáři při půjčování žádat knihy, čímž bylo urychleno jejich obslužení. Divadelní hry byly uváděny nejen podle autorů, ale také podle titulů. Vícesvazková díla obsahovala u každého svazku celý obsah (Volf, 1931, s.50). Ve fondu se nacházely především

---

<sup>8</sup> Od roku 1827 vedl půjčovnu syn Karla Barthy. Údaje zde pro lepší srovnání uvádím pohromadě.

<sup>9</sup> „Das Bücher-Verzeichniß besteht aus folgenden Abtheilungen:

Classiker der Griechen und Römer in der Ursprache und Uebersetzungen; Philologie, Gelehrten-geschichte. – Geographie, Reisen, Statistik, Topographie. – Geschichte, Biographien, Kriegswissenschaft, Literatur-geschichte. – Philosophie. – Erziehungs- und Kinderschriften. – Oekonomie. – Vermischte Schriften. – Unterhaltungsschriften: Aesthetik, Poesie, Mythologie; schöne Künste und Wissenschaften. – Anekdoten-Erzählungen, Geschichten, Romane. – Theater, Taschenbücher, Zeitschriften.“ (Die F. C. Barth'sche öffentliche Leihbibliothek, 1837, s. [2])

knihy německých, českých, italských, francouzských a anglických autorů (Die F. C. Barth'sche öffentliche Leihbibliothek, 1837, s. [2]). Jazykově české knihy zastoupeny nebyly, alespoň se o nich nedochovaly žádné zmínky (Volf, 1929, s. 21).

V roce 1820 si zařídil Barth vedle všeobecné půjčovny tak speciální půjčovnu s výhradně francouzskými, anglickými a italskými díly. Sám Barth to nazval „pokusem“, o němž neví, jestli se vydaří. Celkově se jednalo o 192 knih. Výpůjční pravidla byla v obou půjčovnách stejná, pouze zde činilo předplatné o něco více: na rok 20 zl., na měsíc 3 zl. Další zmínky však o této půjčovně nejsou, proto lze usuzovat, že se tento pokus nezdařil. Rozkvět Barthovy půjčovny spadá do let 1811–1820. Poté nastává úpadek a až posléze ve 30. letech 19. století pod vedením Barthova syna Františka Karla přichází nový rozmach tohoto podniku (Volf, 1931, s. 50).

Karel Barth mimo jiné obdobně jako Ondřej Gerle sháněl pro pražské a venkovské zájemce knihy při veřejných dražbách knih a od roku 1816 byl přísežným znalcem knih (Volf, 1929, s. 24). Po jeho smrti v roce 1826 žádala jménem rodiny o možnost dále vést půjčovnu jeho manželka Anna. Vedení měl převzít jejich syn František Karel Barth. Ve své žádosti uvedla, že byla celá rodina zapojena do knihkupeckého podnikání a že nemá jiného příjmu. Gubernium předložilo tuto žádost do Vídně a 15. února roku 1827 dostal František Karel Barth od prezidenta policejního úřadu povolení vést knihkupectví i půjčovnu pod podmínkou plnění všech předepsaných nařízení (Volf, 1929, s. 24 n.). V té době se jednalo také o jedinou všeobecnou půjčovnu v Praze. Toto uvádí Legis (1835, s. 18): „Prag hat nur eine Leihbibliothek; es ist die des Buchhändlers K. Barth (Alst. Carolin 541).“

František Karel Barth se snažil o stálý rozvoj půjčovny. V roce 1835 inzeroval v novinách *Intelligenzblatt zur Prager Zeitung* možnost „donáškové služby“ knih předplatitelům, kteří z jakýchkoliv důvodů nemohou do půjčovny docházet. Kromě klasické ceny předplatného si ale zájemci za tuto službu museli měsíčně doplatit dalších 12 krejcarů (Anzeige der öffentlichen Barth'schen Leih-Bibliothek, 1835, s. [1]).<sup>10</sup>

Z inzerátu v novinách *Intelligenzblatt zu Prager Zeitung* z roku 1830 se také dovídáme, že bylo možné v Barthově půjčovně zakoupit los do loterie a následně si na stejném místě vyzvednout

---

<sup>10</sup> „Zur Bequemlichkeit der entweder in entfernten Theilen der Stadt wohnenden Herren Abonnenten, oder denen das Kommen und Senden in das Geschäfts-Lokal nicht angenehm ist, werden die Bücher durch verlässliche Leute täglich geholt und gebracht, wofür Diejenigen, die dieses wünschen, außer dem Abonnementsgelde nur den kleinen Beitrag von 12 kr. Conv. Mze. monatlich entrichten.“ (Anzeige der öffentlichen Barth'schen Leih-Bibliothek, 1835, s. [1])

případnou výhru (jednalo se o různé knihy, hudebniny nebo mědirytiny) (Lotterie, in welcher jeder Loos-Abnehmer gewinnt, 1830, s. [4]).

Další zmínky o Františku Karlu Barthovi existují ve spojení s pokoutními půjčovnami knih, které se v 30. letech 19. století v Praze objevovaly. Dne 5. května 1836 podal stížnost, ve které nejprve jasně uvádí, že je majitelem jediné povolené půjčovny v Praze a dále zmiňuje zákaz těchto pokoutních podniků, který byl vydán v roce 1822. Podle něj přibývá poslední dobou až příliš mnoho pokoutních půjčoven, které se neřídí stanovenými podmínkami a neodvádí státu příslušné daně. Barth byl následně předvolán, aby podal výpověď. Neměl žádné dostatečné důkazy pro existenci pokoutních půjčoven. Spíše své vývody opíral o určité podezřelé události nebo výroky. I přesto však podal žádost, aby jeho podezření byla přezkoumána (Volf, 1931, s. 60 nn.).

Po smrti Františka Karla Bartha v roce 1842 (Mádlová et al., 2019, s. 68) půjčovna zaniká a v jejích místnostech se objevuje v srpnu roku 1848 jiná půjčovna knih, kterou si zde s povolením úřadů zařídili židovští antikváři Wohl a Schalek (Volf, 1929, s. 25).

#### **4.4 Půjčovna Synů Bohumila Haaseho**

Po smrti Bohumila Haaseho st. v únoru roku 1824 převzali jeho synové Ludvík a Ondřej vedení jeho knihkupeckého a tiskařského závodu. V roce 1825 přejmenovali svou firmu na Synové Bohumila Haaseho (německy Gottlieb Haase Söhne). Podíleli se na vydávání českých a německých novin a podnikali rovněž krátký čas v litografii. Roku 1831 se k obchodu přidali i další dva mladší bratři, Rudolf Haase a Bohumil Haase ml. Postupně firma rozšiřovala svou působnost i do dalších českých měst a skupovala jiné podniky, jako např. Schönfeldovskou tiskárnu. Jejich knihkupectví se nacházelo nejprve na Malém náměstí a později na Staroměstském náměstí v Praze (Mádlová et al., 2019, s. 67 n.).

Po smrti Františka Karla Bartha, jediného majitele úředně povolené půjčovny knih v Praze, se rozhodl Bohumil Haase ml. požádat o povolení vést půjčovnu. V té době se o totéž snažili např. i Joseph Schalek, Borosch a André nebo Franz Leo (Mádlová et al., 2019, s. 68). Povolení ale nakonec získal Haase a na konci roku 1843 otevřel spolu s bratry „zápůjční knihovnu“. Nacházela se původně na Staroměstském náměstí č. 936, ale poté byla přesunuta do Anenského dvoru č. 211. „Házovci“, jak jim bylo přezdíváno, zásobili půjčovnu neustále nejnovější literaturou využívající svého vysokého postavení (Volf, 1931, s. 56 n.).

Volf (1931, s. 56) uvádí: „Byl to podnik, jenž, jak se v Bohemii<sup>11</sup> píše, neměl co do velkoleposti a rozsáhlosti v dědičných zemích rakouských vůbec sobě rovna, jak zbežný pohled na katalog, tlustou knihu o 25 arších velkého oktávu a přídavek cizích knih o třech arších dosvědčuje.“

První katalog obsahoval v roce 1843 přes 16 000 svazků. Hlavní část katalogu byla rozdělena do deseti oddílů, které odpovídaly předepsaným odvětvím z roku 1811. První oddělení sestávalo z děl starších řeckých a římských klasiků v originále i v překladech, celkem se jednalo o 363 svazků. Druhé oddělení (zeměpis a cestopis) obsahovalo poučnou zeměpisnou literaturu a cestopisy převážně anglických badatelů a cestovatelů. Třetí skupina čítala přes 900 svazků vzpomínkové literatury, dějepisných, životopisných, literárně-historických a mytologických děl. Další oddíl byl nejpočetnější (4400 čísel). Jednalo se především o romány oblíbených autorů tehdejší doby (Scott, Bulver, Dickens apod.). Svou skupinu měly i divadelní hry, kde bylo v prvním katalogu uvedeno 631 děl různých autorů, mezi nimi i Castelli nebo Shakespeare (Volf, 1931, s. 56).

Šesté oddělení se zaměřovalo na básně, sedmé obsahovalo výchovné spisy a literaturu pro mládež. „Do oddělení osmého, nadepsaného „smíšené“, zahrnuty jsou sebrané spisy Herdera, Klopstocka, Wielanda, Schillera, Goetha, Chamissa apod., filosofické spisy Herbarta a Hegla, chemické, vojenské, estetické, topografické a hospodářské spisy; celkem 2601 číslo“ (Volf, 1931, s. 56). Devátá skupina obsahovala literaturu z právnické vědy a desátá zahrnovala 227 svazků českých knih. Na přání předplatitelů byl do konce roku 1843 rozmnožen počet českých knih o 600 čísel (Volf, 1931, s. 56 n.).

Kromě tohoto hlavního oddílu katalogu existoval ještě druhý, který zahrnoval francouzské, anglické, španělské, italské, maďarské a portugalské knihy v originále. Celkově byl fond půjčovny velmi často doplňován, což dokazují četné doplňky katalogů.<sup>12</sup> V roce 1850 se v půjčovně nacházelo již 20 000 svazků a roku 1853 stoupl jejich počet na 30 000. Katalogy byly zájemcům rozdávány zdarma (Volf, 1931, s. 57).

Výše předplatného v této půjčovně se upravovala podle toho, kolik knih si chtěl čtenář vypůjčit. Za jednu knihu se platilo 3 kr. za den, 1 zl. za měsíc, 5 zl. za půl roku a 9 zl. za rok. Pokud měl někdo zájem o dvě knihy, zaplatil za měsíc 1.30 zl., za půl roku 7.30 zl. a za rok 13.30 zl. Při počtu třech knih se ceny zvýšily na 2 zl, 10, 18 a při čtyřech na 2.30, 12.30 a 22.30 zl. Nutné

---

<sup>11</sup> Volf cituje jako: Bohemia 1843, č. 151 ze 17. pros.

<sup>12</sup> Např. v třetím dodatku z roku 1843 přibýlo kromě většího počtu německých knih i 8 jazykově českých knih, 13 francouzských a 2 anglické (*Dritter Nachtrag zum Kataloge der Leihbibliothek von Gottlieb Haase Söhne in Prag*, 1844)

bylo také složít zálohu, kde nejmenší obnos byl 2 zl. Čtenáři, kteří zaplatili předplatné i zálohu, obdrželi abonentní knížku, kam se zapisovaly veškeré výpůjčky. Bez ní nemohl být nikdo v půjčovně obsloužen. Novinkou byla možnost sdružení několika osob k předplacení jedné abonentní knížky. To např. usnadňovalo zásobování čtenářských spolků nejnovějšími knihami. Nové ustanovení také povolovalo cizincům si po složení zálohy vypůjčit knihu za poplatek tří krejcarů na jeden nebo více dní (Volf, 1931, s. 57).

V době svého působení byla půjčovna Synů Bohumila Haaseho jedinou pražskou všeobecnou půjčovnu knih. Dokazují to různé zmínky z dobových pramenů. Např. Wolfgang Adolf Gerle (1846, s. 145) uvádí ve svém spise *Prag und seine Merkwürdigkeiten: ein Wegweiser für Fremde* v oddělení s názvem „Leihbibliotheken“ pouze půjčovnu Synů Bohumila Haaseho na Staroměstském náměstí č. 936 a poté půjčovnu hudebnin Josefa Hoffmanna. V roce 1848 zmiňuje Zap v průvodci *Zap's Wegweiser durch Prag: ein nothwendiges Handbuch für Fremde, die sich mit den Merkwürdigkeiten der böhmischen Hauptstadt bekannt zu machen wünschen* toto: „Eine Leihbibliothek ist bei Gottlieb Haase's Söhnen am Annaplatz Nr. 211 [...].“

V 50. letech. 19. století přešla půjčovna „Házovců“ do majetku knihkupce Friedricha Augusta Crednera. Pod jeho vedením půjčovna stále prosperovala, ale už nebyla na takové výši jako za Synů Bohumila Haaseho. Credner nabízel německé, francouzské, anglické a slovanské knihy. Půjčovna sídlila na „Velkém náměstí“ (dnes Staroměstské) v domě č. 548 a byla i po změně majitele označována jako „Leihbibliothek Fr. Aug. Credner in Prag, früher von Gottlieb Haase Söhne“ (Volf, 1931, s. 57).

#### **4.5 Půjčovny v Plzni (Josef Jan Morgensäuler a Josef Kavka)**

První povolenou půjčovnu mimo Prahu založil Josef Jan Morgensäuler (také Morgensailer nebo Morgensayler). Tento pražský rodák se vyučil u Jana Nepomuka Ferdinanda Schönfelda a na konci 80. let 18. století se přestěhoval do Plzně, kde si otevřel svou živnost (Voit, 2006, s. 609). Zřídil si prosperující tiskárnu a počal taktéž s obchodem knih. V roce 1790 otevřel Morgensäuler podnik v Klatovech (Šedo, 2000-2001, s. 7).

Dne 15. října 1790 žádal o povolení vést knihkupectví v Plzni a rovněž půjčovnu knih v Plzni a Klatovech.<sup>13</sup> Knihkupectví bylo guberniem bez velké prodlevy schváleno. Půjčovny knih mu dne 22. prosince 1790 byly v zásadě povoleny, Morgensäuler ale musel nejdříve předložit

---

<sup>13</sup> O této půjčovně jsem však nikde zmínky nenašla.

seznam knih, které hodlal půjčovat. Podle dvorního dekretu z roku 1785 totiž musely být knihy schváleny a opatřeny příslušnou poznámkou dvorní cenzury ve Vídni. Krajský úřad v Plzni tedy získal od Morgensäulera seznam knih a zaslal ho 11. února 1791 do Prahy. Tamější knižní revizní úřad ho po několika škrtech postoupil do Vídně, kde byla odebrána jedna další kniha. Guberniální dekret ze dne 13. března 1791 oznamoval schválení katalogu a půjčovna v Plzni začala zanedlouho řádně fungovat (Volf, 1931, s. 34).

Bohužel se nedochoval žádný katalog této půjčovny. Lze však předpokládat, že svou nabídkou odrážela vkus tehdejšího obyvatelstva po rytířských, loupežnických a strašidelných románech. V dubnu roku 1791 požádal o povolení vést další plzeňskou půjčovnu taneční mistr Josef Kavka. Morgensäuler se nejspíše bál konkurence, a proto žádal 16. dubna městskou radu (a po neúspěchu i gubernium), aby zakázala Kavkovi vést tuto živnost. Zdůvodňoval svou žádost především argumentem, že Kavka půjčovnu provozoval již rok bez povolení úřadů. Dále zmínil, že Kavka nevládní žádné knihkupectví. Hrozí tedy, že se jeho půjčovna brzy promění v pokoutní knihkupectví nebo že začne kramářit s knihami (Volf, 1931, s. 34 n.)

Morgensäuler rovněž žádal, aby Kavka odstranil vývěsní tabuli, na níž stálo „Lesekabinet“. Poukázal i na škodu, kterou mu Josef Kavka způsobil a dožadoval se, aby byl ve svém nabytém právu chráněn. Jeho žádost byla postoupena 3. července na plzeňský krajský úřad, ale odtamtud dostal až 23. srpna poněkud nicneříkající odpověď. Žádost byla znovu přeposlána dál, tentokrát knižnímu reviznímu úřadu. Tam však Morgensäulerovu žádost odmítli (Volf, 1931, s. 35 n.).

Na tomto místě Volf (1931, s. 36) píše: „Není nařízení, psal přednosta tohoto úřadu, tajemník Frant. Mayer, jímž by se zřizování veřejných půjčoven knih omezovalo na jisté osoby nebo bylo závislé na jejich vlastnostech. Poněvadž pak jsou půjčovny podniky, jež slouží osvětě a blahu obecnosti, může býti Kavkovi půjčovna povolena.“

Josef Kavka získal tedy 1. prosince roku 1791 povolení k provozu půjčovny. Jako majitel půjčovny je především zajímavý tím, že jako jediný nebyl knihkupcem, tiskařem nebo knihařem, nýbrž tanečním mistrem. Po podání žádosti o půjčovnu v dubnu roku 1791 musel Kavka předložit guberniu ke schválení seznam knih, které hodlal půjčovat. Jednalo se nejen o knihy, které v té době vlastnil (a které jak víme ze stížnosti Morgensäulera bez povolení již rok půjčoval), ale i o knihy, které teprve zamýšlel koupit u Schönfelda v Praze (Volf, 1931, s. 34 nn.).

Jak z předchozích odstavců víme, doprovázela Kavkovu žádost řada protestů ze strany jeho konkurenta, Josefa Jana Morgensäulera. Z krajského úřadu putovala žádost guberniu a odtud ke knižnímu reviznímu úřadu. Mezitím se však jednalo o seznamu knih Kavkovy půjčovny. Ve Vídni škrtla cenzura jednu knihu a pražský úřad vyřadil ze seznamu dalších šest knih. Z žádosti gubernia na knižní revizní úřad ze dne 13. listopadu 1791 víme, že Kavkův katalog obsahoval i české knihy (Volf, 1931, s. 35 nn.).

Dne 19. ledna 1792 byl do Kavkovy půjčovny vyslán policejní inspektor, aby odstranil cenzurou vyřazené knihy. Kavka v té době však vlastnil zatím jen svých 500 svazků, mezi kterými žádné zakázané knihy nebyly. Další osudy této půjčovny nám nejsou známy. Pokud trvala až do roku 1799, potkal ji stejný osud jako ostatní půjčovny. To samé lze předpokládat o půjčovně Josefa Jana Morgensäulera.

#### **4.6 Půjčovna Jana Jiřího Gastla a Františka Gastla v Brně**

Jan Jiří Gastl (německy Johann Georg Gastl) se narodil roku 1766 ve Vídni. Tento knihkupec, nakladatel a tiskař se svému povolání vyučil u svého strýce Johanna Georga Weinganda. V roce 1788 převzal Gastl strýcovo knihkupectví v Brně a později se stal majitelem knihkupeckého podniku v Olomouci. Odkoupil několik dalších knižních skladů a expandoval rovněž do knihtiskařství (Voit, 2006, s. 292).

Gastl založil svou půjčovnu v roce 1791 (Elvert, 1854, s. 94). Šimeček (1981, s. 69 n.) při svém zkoumání fondu půjčovny využíval katalogu Gastlova knihkupectví a půjčovny z roku 1792. Uvádí, že v roce 1792 mělo knihkupectví na skladě přibližně 5000 knih, ze kterých vyčlenil pro půjčovnu 922 svazků z různých oborů. I když nabízel i menší množství naučné a osvětové literatury, převládaly v jeho půjčovně zábavné knihy, jako např. různé romány, dramata nebo poezie. Přesto, že měl Gastl ve fondu knihkupectví české knihy, k půjčování je nejspíše neposkytoval (Šimeček, 1981, s. 70).

Podle Elverta (1854, s. 94) měla půjčovna v roce 1793 k dispozici již 2300 svazků. Ačkoli měl v knihkupeckém fondu také různé zednářské a náboženské spisy, v půjčovně je s nejvyšší pravděpodobností nenabízel. Naopak mohli čtenáři hojně využívat publicistická díla. I přestože Gastl vložil do svého skladu knih veliký kapitál, v půjčovně se nacházel jen poměrně malý počet titulů (Šimeček, 1981, s. 70).

Heilandová (2016, s. 138) uvádí, že informace o Gastlově půjčovně v průběhu 90. let mizí a že nebyla ani současníky považována za skutečnou veřejnou půjčovnu. Předpokládám, že pokud byla stále v provozu, musel se Gastl taktéž podrobit nařízení o zákazu půjčoven z roku 1799 a půjčovnu uzavřít.

Po uvolnění opatření se v roce 1811 Jan Jiří Gastl přihlásil o povolení provozovat půjčovnu knih v Brně. Bohužel však s žádostí neuspěl a povolení získal druhý žadatel – Josef Jiří Trassler (Heilandová, 2016, s. 139). Po smrti J. J. Gastla v roce 1814 převzal knihkupectví a tiskárnu jeho nejstarší syn Jan Nepomuk Gastl, ke kterému se později přidal i jeho bratr František Gastl. Ten získal v roce 1831 povolení zřídit si v Brně půjčovnu knih (*Die Gastl'sche Buchhandlung in Brünn*, 1846, s. 262 n.).

Podle neznámého autora článku v novinách *Moravia: ein Blatt zur Unterhaltung, zur Kunde des Vaterlandes, des gesellschaftlichen und industriellen Fortschrittes* bylo založení půjčovny velmi užitečné, protože v té době nebyl v Brně žádný takový podnik.<sup>14</sup> Dále popisuje, že fond půjčovny sestával z velkého množství děl „krásných věd“ a poskytoval zájemcům knihy ze všech vědních oborů. Celkově se jednalo o 13 000 svazků<sup>15</sup> (*Die Gastl'sche Buchhandlung in Brünn*, 1846, s. 263).<sup>16</sup>

V roce 1846 přešlo knihkupectví Františka Gastla na Františka Wimmera. Gastl si ponechal tiskárnu a nakladatelství (*Die Gastl'sche Buchhandlung in Brünn*, 1846, s. 263). Není mi známo, zda byla půjčovna knih po předání knihkupectví novému majiteli i nadále provozována.

#### **4.7 Půjčovna Josefa Jiřího Trasslera v Brně**

Josef Jiří Trassler (německy Joseph Georg Traßler) se narodil ve Vídni a vyučil se u Johanna Thomase von Trattnera. Později pracoval v olomoucké tiskárně, a nakonec sám začal podnikat v tomto oboru. V roce 1786 zřídil tiskárnu a písmolijnu v Brně. Ve stejném městě si otevřel

---

<sup>14</sup> Trasslerova brněnská půjčovna zanikla v roce 1826 (Heilandová, 2016, s. 141).

<sup>15</sup> Není jisté, ke kterému roku se váže tento údaj. Šimeček (1981, s. 77) uvádí, že v roce 1831 měla půjčovna 4000 svazků a v roce 1845 již 14 000.

Dochovalo se několik částí katalogu této půjčovny z roku 1832 a 1833. V současné době jsou ve fondu Moravské zemské knihovny.

<sup>16</sup> „So hat derselbe im Jahre 1831 eine Leihbibliothek begründet, deren Errichtung in Brünn einem um so fühlbareren Bedürfnisse entsprach, als keine öffentliche Bibliothek in der Hauptstadt besteht und die um so nützlicher einwirken kann, als sie bei einer großen Anzahl der vorzüglichsten schönwissenschaftlichen Werke, besonders aus der neueren Zeit, Bücher aus allen Fachwissenschaften dem Publikum darbietet ; dieselbe zählt jetzt an 13,000 Bände.“ (*Die Gastl'sche Buchhandlung in Brünn*, 1846, s. 263)

knihkupectví a mezi lety 1796–1809<sup>17</sup> vlastnil tiskárnu knih v Krakově (Voit, 2006, s. 942). Po návratu z Krakova se Trassler potýkal s finančními problémy, které se nejspíše snažil vyřešit založením vlastní půjčovny, jež by rozšířila jeho působení o další knižní odvětví (Heydemann, 1999, s. 41). Trassler věřil, že díky návštěvníkům půjčovny získá nové klienty i do svých dalších podniků – knihkupectví, tiskárny, prodejny uměleckých předmětů a mědirytecké dílny (Heilandová, 2016, s. 139).

V Brně se o povolení půjčovny přihlásili v roce 1811 dva knihkupci – Josef Jiří Trassler a Jan Jiří Gastl. Jak jsem již v předešlé kapitole zmínila, vyhověno bylo pouze Trasslerově žádosti, protože prokázal za francouzských válek náklonnost k rakouské monarchii (Šimeček, 1981, s. 77). Povolení vést půjčovnu získal na základě prezidiálního dekretu z 13. září 1812 (Traßler, 1812a, s. [1c] n.).<sup>18</sup>

V předmluvě ke katalogu Trassler ujišťuje své čtenáře, že bude zásobovat svou půjčovnu nejnovějšími, vynikajícími a nejvkusnějšími povolenými „produkty“ literatury ze všech oborů. Ze všech svých sil se bude tímto způsobem snažit o zušlechťování intelektuálního života svých návštěvníků (Traßler, 1812a, s. [1d]). Trassler využil svou půjčovnu jako „výkladní skříň“ svého knihkupectví. Napomáhala při reklamě a propagaci dalších Trasslerových podniků a zajišťovala zájem o jednotlivé knihy, které Trassler vydával ve své tiskárně (Malíř, 2008, s. 164 citovaný Heilandovou, 2016, s. 139).

Půjčovna Josefa Jiřího Trasslera se nacházela přímo nad jeho tiskárnou, na Metzgergasse (Řeznická)<sup>19</sup> v domě číslo 482 v prvním patře. Byla otevřena pro čtenáře starší 16 let denně kromě neděle a svátků od 8 do 12 a od 14 do 17 hodin. Mladší zájemci museli předložit při půjčování potvrzení od rodičů nebo pedagogů (Heilandová, 2016, s. 139). Předplatné činilo za jeden nebo dva svazky 12 zl. za rok, 7 zl. za půl roku, 4 zl. za čtvrt roku, 1 zl. 30 kr. za jeden měsíc a 6 kr. za jeden den. Ti, kteří měli zájem o více než dvě knihy (maximálně však šest),

---

<sup>17</sup> Heydemann (1999, s. 41) uvádí, že v Krakově začal podnikat v roce 1798.

<sup>18</sup> „Da nun Se. Majestät unser allergnädigster Monarch die Errichtung von Leihbibliotheken als Beförderungs-Anstalten zu Veredelung der Geistesbildung, und um mittelst denselben den Geschmack der Lesewelt zum Bessern zu leiten, allergnädigst erlaubet haben, und mir laut hohem Präsidial-Dekret vom 13. September 1812 die ausschließliche Bewilligung, eine Leihbibliothek in Brünn zu errichten, verliehen worden ist, so übergebe ich hier dem verehrungswürdigem Publikum das Bücher-Verzeichniß meiner errichteten Leihbibliothek, in der schmeichelhaften Zuversicht, daß die Freunde und Freundinnen einer unterhaltenden und zugleich nützlichen Lektüre darin vollen Anlaß zur Zufriedenheit, und eine ihren Wünschen entsprechende Geistes-Nahrung finden werden.“ (Traßler, 1812a, s. [1c] n.)

<sup>19</sup> Heilandová (2016, s. 139) uvádí, že se ulice nazývá Orlí, Metzger ale znamená německy řezník. V jednom z inzerátů, které Trassler dal v roce 1811 do novin, píše, že se půjčovna nachází na adrese Schwarzenadlergasse (Černoorelská, dnes Orlí) č. 484 (Traßler, 1811, s. 1442). V pozdějším inzerátu je již uvedena Metzgergasse (Traßler, 1812b, s. 826).

museli zaplatit dvojnásobek předplatného. Při počtu sedmi až devíti svazků bylo stanoveno předplatné za rok 30 zl., půl roku 16 zl., čtvrt roku 9 zl. a za měsíc 3 zl. 30 kr. (Traßler, 1812a, s. [1d] n.).

Každý předplatitel také musel složit zálohu ve výši 5 zl., která mu byla navrácena po skončení předplatného. Po zaplacení zálohy ve výši hodnoty dané knihy bylo možné si ji půjčit jednorázově, bez předplatného. Nové knihy si zájemce mohl vypůjčit až po navrácení těch starších. Doba výpůjčky byla stanovena na jeden měsíc. Každý, kdo tuto dobu překročil, byl nucen zaplatit poplatek, který odpovídal ceně knihy. Dále Trassler zdůrazňoval, že je zakázáno půjčovat knihy třetím osobám, protože by to snižovalo hodnotu předplatného a knihy by se více opotřebily (Traßler, 1812a, s. [1e] nn.).

Pokud čtenář jakýmkoliv způsobem poničil zapůjčenou knihu, byl povinen uhradit poplatek odpovídající ceně dané knihy. V předmluvě Trasslerova katalogu se píše:

„[...] aby nebyly [knihy] znečištěny nebo znetvořeny ohýbáním listů – tabákovými, inkoustovými nebo mastnými fleky – poznámkami vepsanými inkoustem nebo tužkou – vytrháváním mědirytin nebo jakýmkoliv jiným zohavením, pokládám za nutné zde poznamenat, že takto zkažené, pro čistotné čtenáře příliš odporné knihy, které se staly nepoužitelnými, nebudou přijímány, ale budou muset být zaplacený takovou částkou, která je v každé knize vyznačena.“ (Traßler, 1812a, s. [1g] n.)<sup>20</sup>

Ztracené knihy musely být rovněž nahrazeny. Pro předplatitele mimo Brno připravil Trassler plechové krabice, ve kterých mohly převážet zapůjčené knihy. Při každé návštěvě se musel čtenář prokázat tzv. „Abonnements-Schein“ (průkazem předplatitele), který ho opravňoval k půjčování knih (Traßler, 1812a, s. [1h] n.).

Trassler uspořádal svou půjčovnu podle jednotlivých oborů, kterým byla přidělena číselná označení. V katalogu, který byl vydán brzy po otevření půjčovny, byla díla v rámci oborů řazena abecedně podle autora nebo názvu. V tomto katalogu bylo celkem 12 skupin: „I. Auctores Classici. – II. Geschichte. – III. Geographie, Topographie und Reisen. – IV. Naturlehre und Naturgeschichte. – V. Oekonomie, Staatswirthschaft. – VI. Erziehungs- und

---

<sup>20</sup> „[...] damit selbe durch Einbiegung der Blätter – durch Taback-, Dinten- oder Fettflecke – durch eingeschriebene Notate mit Dinte oder Bleistift – durch Herausreissung der Kupfer, oder durch was immer für andere Verstümmelungen nicht verunreiniget oder verunstaltet werden, so finde ich doch nöthig, hier zu bemerken, daß derlei verdorbene, für reinliche Leser zu ekelhafte und unbrauchbar gewordene Bücher nicht mehr angenommen werden, sondern in dem Preis, der in jedem Buche verzeichnet stehet, bezahlt werden müssen.“ (Traßler, 1812a, s. [1g] n.)

Kinderschriften. – VII. Kriegskunde – VIII. Vermischtes Fach – IX. Unterhaltungsschriften – X. Französische Literatur – XI. Libri italiani.“ (Heydemann, 1999, s. 46 n.)

Půjčovna obsahovala především německy psanou literaturu, z cizojazyčných převažovaly francouzské a italské knihy, několik publikací bylo psáno řecky a anglicky. České knihy se ve fondu půjčovny nenacházely. Součástí půjčovny byl také periodický tisk. Rok po otevření půjčovny měl Trassler k dispozici 4114 knih a 13 novin a časopisů. Po vydání prvního katalogu pokračoval v rozšiřování fondu a celkově vytiskl 3 další doplňky ke katalogu. V roce 1812 nabízel Trassler k vypůjčení 4696 a 17 periodických tisků. Roku 1815 se počet knih vyšplhal na 5617 (Heilandová, 2016, s. 140 n.).

Řada knih z půjčovny Josefa Jiřího Trasslera byla označena štítkem s proveniencí. Většinou byla v každé knize dopsána rukou informace o ceně díla. Někdy doplnil Trassler i svou vlastní provenienční známku ve formě podpisu nebo razítka. Štítek s proveniencí hlásal toto: „*Mit hoher Bewilligung neu errichtete Leihbibliothek von Joseph Georg Traßler, Buchhändler und Buchdrucker in der obern Metzergasse, neben dem schwarzen Adler, Nro. 482, in Brünn. Preis dieses Werkes [4] fl. [24] kr. Valuta.*“ (Heilandová, 2016, s. 141 n.)

Po smrti Josefa Jiřího Trasslera v roce 1816 (Voit, 2006, s. 942) převzali podnik jeho synové Jan Baptista Trassler<sup>21</sup> a Adolf Trassler. Během 10 let téměř dvojnásobně zvětšili fond půjčovny a v roce 1826 dokonce Adolf získal povolení vést půjčovnu v Opavě. Téhož roku ale došlo z cenzurních důvodů k uzavření obou půjčoven a bratři Trasslerovi tak nadále provozovali pouze tiskárnu a knihkupectví v Brně a Opavě. V době jejího zrušení se v brněnské půjčovně nacházelo přibližně 8000 svazků odborné i populární literatury (Heilandová, 2016, s. 141).

Po uzavření Trasslerovy půjčovny byly její knihy nabídnuty k prodeji. Část z nich zakoupili soukromí sběratelé, některé svazky získaly brněnské i mimobrněnské instituce, řadu z nich koupila Maticе Moravská nebo Hospodářská společnost (za účelem rozšíření knihovny Františkova muzea). Některé z nich se dostaly také do rajhradského kláštera (Heilandová, 2016, s. 141).

---

<sup>21</sup> Voit (2006, s. 942) uvádí „Jan Kryštof“.

## 5. Půjčovny hudebnin

Kromě klasických všeobecných půjčoven knih se objevovaly v 19. století v českých zemích také specializované půjčovny hudebnin. První z nich si s povolením úřadů zařídil 1. listopadu roku 1823 J. C. G. Junghansz (někdy také Junghanss nebo Junghanns) jako „Musikalien-Leih-Bibliothek“, česky „ústav, v němž se muzikálie a partesy půjčují“. Půjčovna se nejdříve nacházela „v Jámě“ (am Graben) v domě č. 389, v roce 1825 se přestěhovala do Velké Jezuitské ulice (Velké Karlovy) do domu U Zlatého hada, č. 181. Junghansz byl sám hudebním spisovatelem a skladatelem (Volf, 1931, s. 51 n.)

Junghansz také vydal katalog půjčovaných děl a hudebnin. Volf (1931, s. 52) uvádí: „První seznam vyšel již před otevřením půjčovny a má francouzsko-německý název: Verzeichniss der theoretischen Werke und Musikalien, welche in der Musikalien-Leih-Anstalt des J. C. G. Junghansz befindlich sind. Byl půl páta archu v 8° silný a stál 12 kr. Po roce vydán pak brožovaný doplněk (1. Fortsetzung) za 10 kr., jenž se zdržel pro nemoc majitele o půl roku ve vydání.“

Půjčovna byla otevřena denně od 8 do 12 a odpoledne od 2 nebo 3 hodin do 6 večer. Předplatné bylo zpočátku stanoveno na 1 zl. 30 kr. za měsíc, 4 zl. na čtvrt roku, 6 zl. na půl roku a 10 zl. na rok. Kromě toho se platila záloha 4 zl. Kdo splnil všechny podmínky, mohl si jednou denně vypůjčit jednu nebo více hudebnin do rozsahu šesti až sedmi archů (instrumentální hudbu i zpěvné kusy). Pokud měl zákazník zájem o větší dílo, musel zvýšit zálohu, kdo si naopak vypůjčil pouze díla do čtyř archů, snížila se mu záloha na 2 zl. (Volf, 1931, s. 52).

V půjčovně si mohl hudebniny půjčovat nově i nepředplatitel, který složil zálohu ve výši ceny hudebniny a zaplatil za den a arch 1 kr. do 12 archů, přes 12 archů pouze troník. Později se snížila cena za jeden arch na půl krejcaru. Zákazník pocházející z venkova si mohl půjčit více hudebnin na delší dobu. Podmínky půjčování byly v tištěné podobě zdarma rozdávány (Volf, 1931, s. 52).

Junghansz vydal postupně několik doplňků svého prvního katalogu. „Majitel prosí v nich obyčejně své předplatitele, aby vraceli hudebniny celé a čisté a aby si je příliš dlouho neponechávali, čímž jsou jiní jen zkracováni, zvláště jde-li o moderní skladby“ (Volf, 1931, s. 53). Junghansz často inzeroval svou půjčovnu v novinách a časopisech a oznamoval tam, že byla půjčovna rozšířena o dobré staré a nejnovější hudebniny. Celkově byl tento podnik u hudebníků velice oblíbený, obstarával levné opisy not a kupoval nebo vyměňoval nové i starší

hudebniny. Předplatitelé mohli rovněž využít hudební časopisy, které byly v půjčovně k prolistování (Volf, 1931, s. 54).

V roce 1835 je o půjčovně J. C. G. Junghansze zmínka ve spise *Topographischer Grundriss von Prag und dessen Umgebungen*: „Nebstdem besteht noch eine Musikalien-Leihanstalt (Altst. Jesuiteng. 182), mit der Firma: G. Junghanß“ (Legis, 1835, s. 209). Po otevření Hoffmannovy půjčovny hudebnin se snižuje zájem o Junghanszův podnik. Sice se pokusil nalákat více návštěvníků snížením ročního předplatného na 8 zl. a neustálým rozmnožováním svého fondu, ale s novotou a rozmanitostí Hoffmannovy půjčovny bojovat nemohl (Volf, 1931, s. 55).

Dalším majitelem půjčovny hudebnin se stal v roce 1835 Marco Berra, obchodník s uměleckými předměty, mapami a hudebninami. Prodával rovněž piana a glóby a vydával vlastním nákladem četná hudební díla. Nejprve sídlil na Malém rynečku, později přesídlil do Jilské ulice č. 453. Povolení vést půjčovnu získal 7. května 1835 a provozoval ji až do své smrti 18. května 1853 (Volf, 1931, s. 54).

V roce 1841 byla otevřena „nová velká „Pražská půjčovna hudebnin“ či „Zápůjční ústav hudebnin“ či „Půjčovací ústav musikální“ (Prager Musikalien-Leihanstalt), jež zatlačila brzo dobrou pověst Junghannsovy výpůjčny úplně do pozadí“ (Volf, 1931, s. 55). Majitelem se stal Jan Hoffmann, obchodník s uměleckými předměty, mapami a hudebninami, mědirytec a majitel lisu na tisk not. Byl zetěm nakladatele hudebnin a majitele půjčovny Marca Berry (za manželku si vzal jeho dceru Emilii). Sídlil v malé Jesuitské ulici č. 147 (Volf, 1931, s. 55). Jako nakladatel hudebnin se zaměřoval na české národní písně (Mádlová et al., 2019, s. 87).

Roční předplatné v Hoffmannově půjčovně činilo 30 zl. Na konci roku získal předplatitel hudebniny zdarma. Za vkládání vypůjčených archů do obalů a desek se doplácelo k předplatnému 60 kr. V roce 1846 měla půjčovna již 2500 čísel. Byl vydán objemný katalog (Musikalienhauptkatalog) a do počátku roku 1847 tři další dodatky. Rovněž byl vytvořen speciální seznam instrumentální a vokální hudby (Volf, 1931, s. 55).

V roce 1846 se o půjčovně Jana Hoffmanna zmiňuje Wolfgang Adolf Gerle (1846, s. 145) ve svém průvodci *Prag und seine Merkwürdigkeiten: ein Wegweiser für Fremde*. Píše o ní i Karel Vladislav Zap (1848, s. 85) ve svém spise *K.W. Zap's Wegweiser durch Prag: ein nothwendiges Handbuch für Fremde, die sich mit den Merkwürdigkeiten der böhmischen Hauptstadt bekannt*

zu machen wünschen: „[...] eine Musikalienleihanstalt bei Joh. Hofmann in der kleinen Jesuitengasse 147.“

Podle četných upomínek kvůli neplacení daní (za půjčovnu musel platit ročně 14 zl. 60 kr.) lze usuzovat, že jeho finanční situace nebyla příliš uspokojivá. Politické události z roku 1848 navíc zatlačily zájmy obyvatel o hudbu do pozadí. Až rok 1849 byl pro Hoffmanna úspěšnější. Přestěhoval svou půjčovnu do Jezuitské ul. č. 145. Vydal 10. doplněk katalogu s nejnovějšími hudebninami a v novinách rovněž inzeroval dotisk 11. doplňku. Předplatné snížil na 10 zl. na rok, 6 zl. na půl roku, 3 zl. na čtvrt roku, 1 zl. 50 kr. na měsíc (Volf, 1931, s. 55 n.).

Téhož roku však zemřel a obchod po něm převzala jeho vdova Emilie (Mádlová et. al., 2019, s. 87). Po Hoffmannovi zůstal dluh 36 zl. a 30 kr. Půjčovnu vedl za vdovu obchodník Jan Schindler. „Později byla předstížena půjčovnou hudebnin Em. Wetzlera (Em. Wetzler's Musikalien-Leih-Anstalt) a půjčovnou hudebnin Jos. Schalka v Ovocné ul. č. 767, která měla roku 1858 na 20.000 hudebnin“ (Volf, 1931, s. 56).

Další zmínku o půjčovně hudebnin, tentokrát v Plzni, jsem našla v novinách *Intelligenzblatt zur Prager Zeitung* z října roku 1836.<sup>22</sup> Majitelem této nové půjčovny se stal J. M. Schmid, který vlastnil společně s Reinerem obchod s uměleckými předměty a hudebninami v Plzni a Mariánských lázních. Sídli v Plzni v Nonnengasse č. 160 naproti gymnáziu. V inzerátu Schmid uvádí, že bude půjčovna otevřena od 1. října, ale že katalogy se budou prodávat za 12 kr. už na konci září. Zároveň ujišťuje, že součástí fondu půjčovny bude dostatečné množství skladeb známých skladatelů, mezi nimi Mozart, Haydn, Beethoven, Schubert nebo Strauß (Einladung an alle Musikfreunde..., 1836, s. [6]).

Součástí ročního předplatného, které činilo 15 zl., byla možnost si na konci roku bez dalších poplatků vybrat hudebniny v ceně 10 zl. Půlroční předplatné stálo 8 zl. a na konci půlroku obdržel čtenář hudebniny v hodnotě 3 zl. Předplatitelé si mohli půjčit každý týden hudebniny v hodnotě 3 až 4 zl., které byly zaneseny v katalogu, který byl pravidelně doplňován a předplatitelům zdarma rozdávan. Rovněž bylo nutné složit určitou zálohu. Výpůjční doba byla jeden měsíc. Kdo tuto dobu překročil, musel zaplatit poplatek ve výši hudebniny a směl si

---

<sup>22</sup> „Die bedeutende Anzahl der bereits erschienenen Musikalien, und die Aussicht, daß der Zuwachs der Musikalien immer steigend ist, wodurch die Anschaffung derselben nur immer erschwert, ja dem minder Bemittelten unmöglich gemacht wird; bestimmte mich den Wünschen mehrerer meiner verehrten Abnehmer nachzukommen, und mit hoher Bewilligung eine Musikalien-Leih-Anstalt zu errichten, welche durch eine zahlreiche Auswahl sowohl der älteren als neueren musikalischen Werke, dann durch die überaus billig gestellten Bedingungen gewiß allen billigen Forderungen entsprechen dürfte.“ (Einladung an alle Musikfreunde zur Theilnahme an der neu zu errichtenden Musikalien-Leih-Anstalt des J. M. Schmid, 1836, s. [6])

ji ponechat. Zároveň se prosilo o vracení hudebnin v čistém stavu, za jakékoliv poškození byl předplatitel zodpovědný. Nové hudebniny si mohl zájemce vypůjčit pouze po vrácení těch předchozích (Einladung an alle Musikfreunde..., 1836, s. [6]).

Hudebniny si mohli půjčovat jednorázově i nepředplatitelé za poplatek 2 kr. Součástí inzerátu je poznámka, že veškeré hudebniny, které jsou v katalogu vyznačené, lze zakoupit v „Kunst- und Musikalienhandlung Reiner und Schmid“. Zároveň se poukazuje na to, že v půjčovně hudebnin si lze zapůjčit i vyšívací vzory (tzv. „Tupfmuster“)<sup>23</sup> za cenu 1 kr. za jeden list za den.

Půjčovnu hudebnin, tentokrát v Brně, zmiňuje ve své knize Elvert (1854, s. 108):

„Roku 1841 zřídil brněnský knihkupec Karel Winiker půjčovnu hudebnin, která sestávala ze 10 000 čísel bez duplikátů a měla hodnotu více jak 18 000 zl. konvenční měny. Slíbil také, že v případě příznivého přijetí veřejností rozšíří co nejdříve tento ústav, aby se stal jedním z největších v Německu. Pokrývá všechny oblasti hudby a zahrnuje jednak klasická díla nejznamenitějších skladatelů, tak populární tvorbu.“<sup>24</sup>

Karel Winiker brzy rozšířil půjčovnu o dalších 2121 čísel a na konci roku 1842 sestával fond z 11 584 hudebnin. Jeho půjčovna se tak stala po pražské Hoffmannově druhou největší v rakouském císařství (Elvert, 1854, s. 108).

## 6. Pokoutní půjčovny knih

Kromě veřejných půjčoven se objevovaly v 19. století tzv. pokoutní půjčovny (německy Winkelleihbibliotheken). Jak už název vypovídá, byly provozovány pokoutním způsobem, tedy tajně a nepovoleně. Proti těmto podnikům zakročil guberniální dekret 30. ledna 1822, který praví:

„Poněvadž bylo zpozorováno, že povstávají tu a tam vedle veřejných půjčoven pokoutní půjčovny knih a že se dokonce rozmáhají, čímž přicházejí do oběhu i zapovězené knihy, bylo vydáno nařízení, aby policejní, censurní a jiné dozorní orgány pilně na vznikání takových nedovolených půjčoven dbaly, a kdyby se některých, zvláště v městech, kde nejsou půjčovny

---

<sup>23</sup> V *Deutsch-Böhmisches Wörterbuch* z roku 1846 je přeloženo slovo „Tupfmuster“ do češtiny jako „křížkovaný vzorec“ (Franta Šumavský, 1846, s. 865).

<sup>24</sup> „Im Jahre 1841 errichtete der Brünner Buchhändler Carl Winiker eine Musikalien-Leihanstalt daselbst von 10,000 Nummern, ohne Doubletten, im Werthe von mehr als 18,000 fl. CM., und versprach, dieses Institut bei günstiger Aufnahme in der kürzesten Zeit zu einem der größten Deutschlands auszudehnen. Es umfaßt das ganze Gebiet der Musik und enthält eben so die klassischen Tonwerke der ausgezeichnetsten Componisten, wie die leichteren Produkte des Tages.“ (Elvert, 1854, s. 108)

dovoleny, dopátraly, aby užily proti nim ostrých konfiskačních prostředků: knihy, katalogy a abonentní knížky buďtež zabaveny. Proti majitelům má býti postupováno ve smyslu § 64 druhého oddílu trestního zákona a má toto ustanovení trvati tak dlouho, pokud by císař pro posuzování těchto a jiných trestních činů, patřících do pravomoci censurních úřadů, nenašel určitějšího měřítka než je v trestním zákoně ustanoveno.“ (Volf, 1931, s. 59)

Tento dekret byl zapsán pražským magistrátem do knihy norem a bylo nakázáno policejním radům, aby po takovýchto podnicích pátrali. V roce 1825 bylo provozování pokoutních půjčoven ustanoveno jako těžký policejní přečin. Přípis k dekretu z roku 1849 zdůrazňuje, že majitelé půjčoven musí být literárně vzdělaní, morálně zachovalí a že mají vzbuzovat všeobecnou důvěru. Každý, kdo vedl úředně povolenou půjčovnu byl také povinen platit živnostenskou daň (Volf, 1931, s. 59).

V Praze se setkáváme se zmínkami o pokoutních půjčovnách knih až v 30. letech 19. století. V roce 1835 byl takový podnik zabaven v Židovském městě Isaku Gabrieli Löwymu. V Kolíně byl vyšetřován knihař Müller a v Josefově udržoval pokoutní půjčovnu jakýsi invalida (Volf, 1931, s. 60). Podle Volfa (1926, s. 24 n.) měli čtenáři těchto půjčoven předplatní lístky a malou knížku, do které se zapisovala čísla vypůjčených knih. Když se kniha vrátila, číslo se přeškrtno červenou tužkou.

Více informací o pokoutních půjčovnách získáváme až ze stížnosti majitele veřejné půjčovny Františka Karla Bartha. Své udání podal 5. května 1836 (Volf, 1931, s. 60). Píše v něm mimo jiné:

„Neboť zkušenost ukázala, že především v poslední době vznikl v Praze značný počet pokoutních půjčoven knih, které dennodenně nepozorovaně a stále drzeji provádějí nekalé činnosti, pokládám za těchto okolností za nutné, kdy jsem já jako oprávněný majitel veřejné půjčovny knih poškozován a ohrožován na svých právech, na tuto hanebnost podat u velebného magistrátu žalobu a prosit o okamžitou nápravu.“<sup>25</sup> (Volf, 1931, s. 60)

Barth odkazuje na svá práva majitele jediné povolené půjčovny knih v Praze a prosí magistrát o okamžitou pomoc při řešení této situace. Dodává i důvody, proč jsou pokoutní půjčovny tak škodlivé. Zaprvé majitelé těchto podniků neplatí předepsané živnostenské daně. Dále stojí

---

<sup>25</sup> „Indem es die Erfahrung lehrt, dass besonders in der neuen Zeit eine bedeutende Anzahl von Winkelleihbibliotheken innerhalb Prag ins Leben getreten sind, welche ihr Spiel täglich ungeschaut und immer anmassender treiben, so sehe ich mich bei dem Umstande, wo ich in meinem Rechten als befugter Inhaber einer öffentlichen Leihbibliothek beeinträchtigt und gefährdet werde, genöthiget, diesen Unfug Einem löblichen Magistrate klagbar anzuziehen und um schleunige Abhilfe zu bitten.“ (Volf, 1931, s. 60)

mimo kontrolu cenzurních úřadů, a proto se v jejich fondech nachází i zakázaná literatura, někdy prý podle Bartha dokonce vydávají povolené dílo za zakázané, aby přilákali více zájemců (Volf, 1931, s. 61).

Následně Barth dodal seznam podezřelých, kteří podle něj vlastní pokoutní půjčovnu knih. Jednalo se o deset osob: pan Hruška, pensionovaný setník, Anna Schererová, manželka malíře, šikovatel Richter a kaprál Veselý v dělostřeleckých kasárnách, papírník Isak Gabriel Löwy, domovník a školník na polytechnickém ústavu Bárta, dva Langendorfové, Feigl a Itzelles (Volf, 1926, s. 24 n.).

Na základě tohoto udání byl František Karel Barth předvolán guberniem k výslechu. Neměl ale žádné důkazy, kterými by mohl podložit své vývody. K zákroku ho vedly pouze určité podezřelé okolnosti a řeči služebných. Politický senát proto 23. června 1836 rozhodl, že bez konkrétních důkazů není možné započít řádné vyšetřování. Prikázal pouze městskému hejtmanství, aby dozíralo na činnost udaných osob. To podalo v září zprávu, že šikovatel Richter je v Budějovicích a nemůže mít tudíž v Praze pokoutní půjčovnu, Veselý prý pouze zdarma půjčuje zábavné knihy svým kamarádům a v Židovském městě u Langendorfů a Feigla nebyly nalezeny žádné knihy. Löwymu byla pokoutní půjčovna zabavena již v dubnu roku 1835. O setníku Hruškovi, Anně Schererové ani o Bártovi se zpráva nezmiňuje (Volf, 1931, s. 62 n.).

Na posledního z těchto tří se ale dostalo o pár let v později v roce 1841. Vojtěch Bárta byl vysloužilý voják původem z Rychnova nad Kněžnou, který pracoval od roku 1830 jako školník a domovník v polytechnickém ústavu. Aby uživil svých 9 dětí, pracoval zároveň v plátenickém obchodu. K tomu si založil pokoutní půjčovnu, kde se nacházelo i mnoho cenzurou zakázaných knih. Půjčoval je za 20 až 30 kr. za jeden svazek společně se zálohou 1 zl. především studentům polytechniky a mládeži. Jednalo se vědeckou i zábavnou německou a francouzskou literaturu. Mezi spisovateli zabavených knih byli např. Balzac, Hugo, G. Sand, Schiller, Goethe, Boccaccio nebo Napoleon (Volf, 1926, s. 25).

Při první prohlídce v říjnu 1841 u něj bylo nalezeno celkem 244 knih. Bárta byl pro držení pokoutní půjčovny potrestán osmidenním vězením a konfiskací celého fondu. Zakázané knihy, které se u něj našly, byly ihned zničeny a ostatní konfiskované knihy mu byly zpět prodány. Roku 1844 byla provedena další prohlídka a bylo shledáno, že si Bárta znovu otevřel nepovolenou půjčovnu knih. Bárta byl opět potrestán (Volf, 1931, s. 63). Knihy se tentokrát našly ve všech místnostech jeho bytu ve skříních, v prádelníku nebo v šatníku na chodbě. Byla

to především anglická literatura v originálu, mezi nimi Scott, Dickens a Cooper; z dalších autorů např. Balzac, Rousseau, Hugo nebo Cervantes. Mezi čtenáři Bártovy půjčovny byl obchodní příručí a studenti medicíny, práva a techniky (Volf, 1926, s. 25).

K úplnému zavření půjčovny došlo v roce 1855. Tentokrát se zabavilo 1877 svazků, které byly soudním znalcem Storchem oceněny na 144 zl. 55 kr. Jednalo se především o zábavnou literaturu, ale půjčovna nabízela i francouzské a německé klasiky nebo divadelní hry. Mezi čtenáři opět převažovali studenti (Volf, 1931, s. 63). Zkonfiskované knihy byly odevzdány pražskému ústavu chudých a v jeho prospěch později prodány. Ke zničení bylo odevzdáno 39 knih. Cenzor okomentoval nebezpečné knihy, které Bárta půjčoval takto:

„[...] čtení obscénních pamětí Casanových vytvoří z mladých lidí zakrátko lháře, podvodníky, chlípíky a kriminálníky; vždyť mohou i Schillerovi Loupežníci vyvolati v mládeži nezdravé proudy. A vrah lorda Williama Russela, Francouz Courvoisier vyznal r. 1840 veřejně, že jej k jeho zločinu přivedla pouze špatná kniha, již mu satan v Camdon-Hillu vtiskl do ruky.“ (Volf, 1926, s. 25)

Přestože požadoval cenzor pro Bárta další trest a podobně se vyjádřilo i místodržitelství, nebyl nakonec Vojtěch Bárta potrestán vězením (Volf, 1926, s. 25).

## 7. Německé půjčovny knih

### 7.1 Obecný vývoj

Jäger a Schönert (1980, s. 8) charakterizují půjčovny knih jako „der institutionalisierte kommerzielle Verleih von Druckwerken (Bücher, Flugschriften, periodische Schriften)“. Protože se dokázaly půjčovny knih jako komerční podniky přizpůsobit požadavkům trhu a především zákazníků, vyvinula se postupem času v Německu<sup>26</sup> celá řada jejich forem (Martino, 1990, s. 57). Nejníže co do prestiže stály tzv. „wandernde Leihbibliotheken“ (kočovné, mobilní půjčovny), kde majitelé zákazníkům donášeli žádané knihy a poté je od nich opět vybírali (Jäger a Schönert, 1980, s. 8).

Vedle řádných půjčoven dále existovaly i „Winkelleihbibliotheken/Winkellesebibliotheken“. Jednalo se o nejrozšířenější formu půjčoven, neboť mohla být kombinovaná s téměř jakýmkoliv jiným podnikáním. Knihy se tak půjčovaly v papírnictvích, u holičů, v hostincích, trafikách

---

<sup>26</sup> Zdroje využívané pro tuto práci rovněž používají pojmenování „Deutschland“.

nebo drogeriích (Martino, 1990, s. 58; Jäger a Schönert, 1980, s. 8; Jäger et al., 1979, s. 477). Nejčastěji ale bylo spojeno půjčování knih s příbuznými podniky, např. knihvazačstvími nebo antikvariáty (Jäger a Schönert, 1980, s. 8).

V rámci velkého počtu regulérních komerčních půjčoven stály na nejvyšší příčce tzv. „Lesekabinette“ a „Lesemuseen“. Tyto podniky kombinovaly půjčovny s čítárnami a nabízely čtenářské sály s příruční knihovnou, výstavní prostory pro knižní novinky a umělecké předměty, hudební pokoj nebo místnost s kulečnickem (Jäger et al., 1979, s. 477). Tato forma půjčoven se vyvinula na konci 18. století a až do poloviny 19. století se stala centrem obchodu a inteligence ve Vídni, Frankfurtu, Lipsku nebo Drážďanech (Jäger, 1977, 101).

Kromě všeobecných půjčoven se ve velkých městech rozšířily půjčovny specializované. V Hamburku a Berlíně tak vznikly např. divadelní půjčovny, které svým zákazníkům nabízely kromě divadelních her také opery nebo lidové písně. V 19. století se zakládaly půjčovny hudebnin (některé půjčovaly kromě hudebnin i knihy), které přispěly k rozvoji hudební kultury tehdejší společnosti (Martino, 1990, s. 59 n.). Ve větších městech se specializovaly podniky na literaturu pro děti a mládež, odbornou literaturu nebo cizojazyčná díla (Jäger et al., 1979, s. 478).

Ve druhé polovině 19. století se vyvinuly tzv. „Novitätenlesezirkel“, které sloužily k prezentaci a půjčování nových děl (zatím bez vazby a razítka půjčovny). Tyto podniky nakupovaly novou literární produkci ve velkém a po opotřebování knih byly využívány jako centrální antikvariát pro menší půjčovny (Jäger a Schönert, 1980, s. 9; Jäger, 1977, s. 112). S rozvojem železniční dopravy ke konci 19. století se rozšířila nová forma cestovních půjčoven - „Eisenbahn-Leihbibliotheken / Leihbibliotheken für das reisende Publikum / Reise-Leihbibliotheken“ (Martino, 1990, s. 60 n.).

První zmínky o půjčovně knih v Německu pochází z konce 17. století, kdy ji v Berlíně založil knihvazač Friedrich Pesenecker. Fungovala ale pouze velmi krátce. V roce 1704 si rovněž na krátkou chvíli v Berlíně otevřel půjčovnu knih francouzský knihvazač Jean du Sarrat. Až kolem roku 1750 se objevují nové zmínky ohledně půjčování knih v Berlíně, a to ve dvou knihkupectvích. Rozšíření půjčoven knih v Německu pak nastává ve druhé polovině 18. století (Martino, 1990, s. 65).

V roce 1757 založil Michael Macklot půjčovnu knih ve městě Karlsruhe (předplatné činilo 30 kr. za měsíc nebo 1 kr. za den). V roce 1803 bylo v Bádensku nařízeno, že k otevření

půjčovny je nutné povolení úřadů, které je ukládáno na základě dobré pověsti a jiných vlastností žadatele. Jedním ze tří majitelů povolené půjčovny byl židovský antikvář Raphael Marx, který do svého fondu mimo jiné zařadil i „Kinderleihbibliothek“ (dětskou půjčovnu knih). Další půjčovny založili v Karlsruhe roku 1815 Müller & Graf a roku 1827 antikvář J. Bühler (Martino, 1990, s. 65 n.).

Půjčovny knih se od 50. let 18. století zakládaly také ve Frankfurtu nad Mohanem, ale žádné z nich nedosáhly nadregionálního významu. Ve stejné době vzniká první půjčovna knih v pruském Königsbergu. V roce 1800 se zde nachází již šest půjčoven, většina z nich vedena velmi vzdělanými měšťany. V 60. letech 18. století se zakládají další půjčovny ve městech Braunschweig nebo Minden (Martino, 1990, s. 68 nn.).

V Berlíně si založil v roce 1769 půjčovnu Christian Noack. Jednalo se o podnik, který spojoval antikvariát s půjčovnou. „Die ‚Bibliothek‘ bestand ‚aus fünfzigtausend wohlkonditionierter und schön gebundener Bücher aus allen Theilen der Gelehrsamkeit, der Künste und Wissenschaften in verschiedenen Sprachen‘, die in sieben gedruckten Verzeichnissen aufgelistet waren und die ‚wöchentlich oder monatlich für 8, 12 und 16 Groschen zum Lesen verliehen‘ wurden“ (Martino, 1990, s. 71).

V Mnichově byla otevřena první půjčovna roku 1772. V 70. letech přibyly půjčovny knih v Mannheimu, Wormsu nebo Allenburgu. V roce 1777 vznikla první doložená půjčovna v Drážďanech (Hilschersche Leihbibliothek). O deset let později založil ve stejném městě další půjčovnu krejčí J. Friedrich Schmidt. Za nejvýznamnější drážďanský podnik na přelomu staletí se však považuje „das Museum von Arnold und Pinther“. Jednalo se o zařízení, kde byla spojena čítárna knih a časopisů s půjčovnou knih, hudebním pokojem, čtenářským sálem a galerií. Jejich fond obsahoval několik desítek titulů časopisů, hudebniny a přibližně 10 000 svazků knih. Mezi předplatiteli se dokonce nacházelo několik žen, které však většinou využívaly pouze možnosti půjčování knih domů (Martino, 1990, s. 73 nn.).

V prvních letech 19. století stále rostl počet půjčoven v Drážďanech. Roku 1817 se v tomto městě nacházelo kolem 20 půjčoven knih a 5 čítáren novin a časopisů. V Lipsku se rozšířily půjčovny v 80. letech 18. století. Nejvýznamnějším lipským podnikem se stalo „Beygang'sche Museum“, které založil v roce 1795 knihkupec Johann Gottlob Beygang. V 80. letech 18. století vznikaly další půjčovny např. ve městě Jena, Brémy nebo Řezno. V posledním desetiletí následovala města Erfurt, Vratislav, Bamberg, Ulm, Hamburg a mnoho dalších (Martino, 1990, s. 79 nn.).

Rozvoj půjčoven knih je v Německu přímo spojen s tzv. čtenářskou revolucí (Leserevolution), která proběhla ke konci 18. století. Rozšířením půjčoven se zacházení s knihami čím dál tím více komercializovalo. Půjčovny podpořily vznik a šíření zábavné literatury (především románů) a to vedlo k extenzivnímu<sup>27</sup> a konzumnímu způsobu čtení. To bylo podpořeno principy kapitalistické produkce zboží a publikum tak mělo přístup k stále většímu počtu novinek. Protože v této době byly knihy ještě stále poměrně drahým zbožím, byly půjčovny hojně navštěvovány. To přispělo k proměně literární veřejnosti. Místo společenské literární zábavy v kroužku přátel nastoupil izolovaný a anonymní literární konzum (Jäger a Schönert, 1980, s. 10).

Kolem roku 1800 se nacházely půjčovny knih téměř ve všech městech. V první polovině 19. století se rozšířily i do nejmenších obcí s několika tisíci obyvatel. Přesné údaje o počtu půjčoven knih v Německu byly získány v některých německých zemích až kolem poloviny 19. století při úředním sčítání. V roce 1846 se tak nacházelo v Prusku 656 půjčoven (z toho 53 v Berlíně) a 117 půjčoven v Sasku (rovněž 53 podniků v Drážďanech). O rok později proběhlo sčítání v Bavorsku, kde bylo napočítáno 66 půjčoven (Jäger, 1977, s. 96 nn.).

Půjčovny knih byly převážně zřizovány v těch městech, kde se dalo jednoduše získat pomocí inzerátů nebo letáků místní čtenáře a rychle obsluhovat zákazníky zvenčí. Dalším důvodem pro menší počet půjčoven knih na venkově bylo omezené vydávání úředních povolení v důsledku předbřeznové atmosféry. Nejvíce půjčoven se tak nacházelo v hlavních městech, v centrech obchodu nebo v rezidenčních městech. Ve druhé polovině 19. století stoupl počet půjčoven knih v Německu na přibližně 3000 až 4000 (Jäger, 1977, s. 99).

## 7.2 Kritika půjčoven a jejich cenzura

Proti půjčovnám knih se na konci 18. století vzedmula ostrá kritika. Na jedné straně stáli lidoví učitelé a stoupenci osvícenství, kteří se snažili vzdělávat obyvatelstvo pomocí literatury a v šíření zábavných románů viděli velkou hrozbu. Na druhé straně kritizovaly půjčovny knih konzervativní mocnosti, které se obávaly nebezpečného vlivu půjčoven na politický a mravní pořádek v zemi. Kolem roku 1800 se zvedla první vlna kritiky proti diletantským spisovatelům módní četby, kteří zásobovali půjčovny svou tvorbou, a proti konzumním čtenářům hltajícím tato díla (Jäger a Schönert, 1980, s. 39).

---

<sup>27</sup> „einmalige Lektüre zahlreicher, meist profaner Bücher“ (Martino, 1990, s. 9)

Po roce 1820 se kritika obrátila přímo na půjčovny jako na zprostředkovatele nevhodné literatury. Přispěl k tomu především rozvoj tzv. Winkelleihbibliotheken a mobilních půjčoven. Nesouhlasné názory na půjčovny knih vedly postupně k jejich cenzuře a kontrole ze strany úřadů (Jäger a Schönert, 1980, s. 40 n.).

Kvůli roztržitém státu neplatila v 18. století v Německu žádná centrální cenzurní politika. Například Sasko patřilo k těm zemím, které se k cenzuře stavěly poměrně velkoryse. Ve Württemberském vévodství naopak panoval přísný cenzurní režim (Mix, 2007, s. 18).

V Prusku vydal 19. prosince 1788 král Fridrich II. cenzurní nařízení, které několik desítek let určovalo v Prusku podmínky kontroly tisku, knižního obchodu, čítáren a půjčoven knih. Podle tohoto zákona měly být všechny knihy a periodika předloženy cenzuře ke schválení. Nesměla být šířena díla, která by se stavěla proti státním a náboženským zásadám a morálnímu pořádku. Zároveň se tento zákaz týkal šíření a cirkulace nebezpečné literatury bez ohledu na místo vydání. Majitelé půjčoven a čtenářských společností tak spadali pod stejný policejní dohled jako knihkupci nebo vydavatelé. Dne 7. září roku 1811 vydal v Prusku Fridrich Vilém III. nařízení, které stanovovalo majitelům půjčoven povinnost úředního povolení k této činnosti (Martino, 1990, s. 30 n.).<sup>28</sup>

V Hannoveruském kurfiřtství vydal Jiří III. nařízení o cenzuře půjčoven a čtenářských společností 19. prosince 1793. Přikázal všem majitelům půjčoven a podobných podniků předložit ke kontrole seznam knih, které nabízejí čtenářům. V květnu roku 1796 došlo k rozšíření tohoto zákona. Nově musely všechny půjčovny mít úřední povolení.<sup>29</sup> Byla také stanovena pokuta 20 tolarů za půjčování knih bez cenzurního razítka. V Göttingen byla cenzura tamějších čtenářských společností a půjčoven svěřena do rukou „Univeritäts-Gerichts-Deputation“ (Martino, 1990, s. 31 nn.).

V určitých fázích vývoje půjčoven knih byly zákonem předepsány povinné skupiny literatury (např. díla klasických autorů) nebo byly naopak určité typy literatury cenzurou vyřazeny (Jäger a Schönert, 1980, s. 24). Tato omezení přispěla ke zvýšení produkce zábavných beletristických děl, která byla většinou cenzurou povolena (Jäger et al., 1979, s. 488). V Bavorsku se snažili již v roce 1794 omezit četbu „závadné“ literatury tím, že zakázali v mnichovských

---

<sup>28</sup> „§ 126 Denen, welche am 2ten November 1810 bereits als Buch- und Kunsthändler, Buchdrucker, Leihbibliothekare und Antiquare etablirt waren, soll der Gewerbschein auf ein Zeugniß der örtlichen Polizeibehörde, welche dies und ihr loyales Betragen bekundet, ertheilt werden“ (Martino, 1990, s. 31).

<sup>29</sup> známé jako „Konzessionierungspraxis“ (Jäger a Schönert, 1980, s. 41)

knihkupectvích prodávat milostné romány. Toto nařízení ale bylo o několik týdnů později odvoláno (Martino, 1990, s. 40).

Mezi lety 1819 a 1848 byly podkladem pro německou cenzuru závěry Karlovarských usnesení, která rušila cenzurní suverenitu jednotlivých států. Dalším zásahem bylo nařízení z roku 1835, kdy byla v celém Německém spolku zakázána díla všech členů hnutí „Junges Deutschland“ (např. Heine, Laube, Wienbarg). Důvodem pro tento zákrok bylo údajné napadání křesťanské víry a poškozování morálky (Bachleitner, 2009, s. [2]).

I přes různá cenzurní nařízení a možné tresty docházelo k půjčování knih, které nebyly předloženy k cenzuře a nezískaly tak požadovaný „Freistempel“. Zároveň mnoho cenzorů provádělo kontrolu katalogů pouze namátkovým prolistováním, a tudíž jim mnoho nepovolených titulů uniklo. Jäger a Schönert (1980, s. 41 n.) rovněž uvádí, že prioritou cenzurních úřadů bylo omezit šíření nebezpečných politických děl, což se projevilo zpřísněním cenzury v revolučních obdobích – po francouzské revoluci, před rokem 1830 a po něm a po roce 1848. Svoje činy však často úřady ospravedlňovaly honbou za nemravnými spisy.

### 7.3 Fondy a publikum německých půjčoven

Složení fondů německých půjčoven knih zkoumali badatelé prostřednictvím přibližně 150 dochovaných katalogů. Díky tomu bylo možné určit literární trendy v tehdejší společnosti, protože majitelé půjčoven vycházeli vstříc požadavkům a přáním svých čtenářů (Jäger et al., 1979, s. 478). Obecně lze definovat dvě období, která dokazují proměnu fondu půjčoven na základě vývoje literárního života společnosti.

V první fázi, která trvala od založení prvních půjčoven do prvního desetiletí 19. století, převažovaly v německých zemích „enzyklopädische Leseanstalten“, které sloužily především „všeobecným vědám a potřebě odborných informací“<sup>30</sup>. Půjčovny knih částečně přebíraly úlohu univerzitních knihoven, které sice byly uživatelsky přívětivější, ale měly omezený rozpočet a většinou trvalo poměrně dlouho, než pořídily nově vydané knihy (Jäger a Schönert, 1980, s. 16).

Až v období restaurace, která v německých zemích spadá do rozmezí let 1815-1848, začala v půjčovnách knih dominovat „Erzählprosa“, převážně pak různé romány. Zvětšovala se propast mezi potřebou věcných faktů a zábavné funkce literatury, což se projevilo

---

<sup>30</sup> „allgemeinwisseschaftlichen und fachlichen Informationsbedürfnissen“ (Jäger a Schönert, 1980, s. 16)

v extensivním způsobu čtení. Půjčovny knih se vzdávají původní vzdělávací funkce a stávají se zprostředkovateli beletristické produkce, která tvořila průměrně ¾ jejich fondů (Jäger et al., 1979, s. 478 nn.; Jäger a Schönert, 1980, s. 16).

Mezi knihami se nacházely rytířské, loupežnické a gotické romány, rodinné romány, později také díla známých autorů, mezi kterými nechyběl Auerbach, Freytag, Scott, Dickens, Hugo nebo Balzac. Vedle příběhů, románů a novel byly fondy doplněny klasickými autory a populární literaturou faktu (historické a geografické spisy, cestopisy, biografie nebo memoáry) (Jäger a Schönert, 1980, s. 16).

Co se týče jazykového složení fondů, zpočátku převažovala díla v německém jazyce. Cizojazyčnou literaturu nabízely čtenářské kabinety a „Lesemuseen“, kde se scházeli zahraniční obchodníci, vzdělání představitelé šlechty a zástupci inteligence. Také v lázeňských městech se nacházela ve fondech cizojazyčná oddělení (Jäger a Schönert, 1980, s. 17). Až v polovině 19. století se stala především anglická a francouzská literatura součástí všech půjčoven ve větších městech. Ve středně velkých a malých městech se objevovala cizojazyčná díla jen zřídka. Podíl překladů originálních děl se zvýšil v období restaurace, do té doby tvořily překlady jen přibližně 2-7 % fondu (Jäger et al., 1979, s. 487).

Jäger a Schönert (1980, s. 20 n.) sestavili výčet nejčastěji zahrnutých skupin děl v rámci fondů německých půjčoven. Jednalo se o (A) „kvalitní literaturu“, literární kritiku a dějiny literatury; (B) literaturu faktu, populárně-vědní spisy a vědecké rozpravy, zahrnující témata geografie, dějiny a politika, filozofie a náboženství a přírodní vědy; (C) zábavné čtení v originálu i překladech, často s oddělenou částí rytířských, loupežnických a duchařských příběhů; (D) knížky kapesního formátu a almanachy; (E) dramata novějších autorů; (F) příležitostnou poezii a vtipy k příležitosti německé předsvatební tradice („Polterabendscherze“); (G) spisy pro mládež a lidovou tvorbu; (H) cizojazyčnou literaturu, která se většinou nacházela ve výše zmíněných odděleních A, B a C, a to převážně v anglickém a francouzském jazyce.

V průběhu let se složení jednotlivých skupin měnilo, Každá půjčovna se musela rozhodnout, jaký typ literatury zahrne a na co se bude soustředit (Jäger a Schönert, 1980, s. 21). Velikost fondu závisela na zaměření a typu půjčovny a na jejím umístění. Počet svazků se pohyboval od několika set kusů až do několika desítek tisíc (Jäger, 1977, s. 116; Jäger a Schönert, 1980, s. 24).

Kromě charakteru půjčoven knih ovlivňovaly podle Jägera et al. (1979, s. 488) nabídku knih v těchto institucích další okolnosti: „Byla mnohem více následkem cenzurních nařízení

a obecné z vrchu řízené tendence dané doby k depolitizaci a k útěku do nezávaznosti fantazie.“<sup>31</sup>

Významným tématem v oblasti zkoumání půjčoven knih jsou jejich čtenáři.<sup>32</sup> Jäger a Schönert (1980, s. 19) zdůrazňují toto: „K důležitým výsledkům novějšího výzkumu půjčoven knih a čtenářských společností patří poznatek, že mezi těmito institucemi, jejich fondy a jejich publikem nelze vytvořit jednoduché přiřazení ve smyslu ‚vysoká sociální prestiž, náročná literatura, vyšší sociální status‘ na jedné straně a ‚nízká sociální prestiž, zábavná literatura, nižší sociální status‘ na straně druhé. V případě fondů i publika se tyto analogie ukazují jako nepravdivé.“<sup>33</sup>

Zároveň je chybná domněnka, že čtenářské společnosti a „Lesemuseen“ navštěvovali pouze zástupci vyšší společenské vrstvy a ostatní půjčovny knih naopak příslušníci těch nižších vrstev (Jäger et al., 1979, s. 481). Určité rozdíly mezi čtenáři byly samozřejmě v jednotlivých typech půjčoven patrné. Čtenářské kabinety a muzea byly považovány za exkluzivní instituce, které byly oblíbené mezi zástupci vyššího měšťanstva (obchodníci, vyšší úředníci, profesori) a šlechty. Druhým extrémem poté byly kočovné půjčovny, které své služby poskytovaly především v továrnách, dílnách nebo kasárnách. Určitou překážkou byla výše předplatného, především co se týče nejprestižnějších půjčoven (Jäger a Schönert, 1980, s. 14).

Půjčovny knih umožnily rozšíření stejné literatury mezi různé vrstvy obyvatel, ten samý román si mohla vypůjčit aristokratka, žena obchodníka nebo komorná. I když byly ženy hlavními čtenářkami beletrie (především románů) v 18. a 19. století, není dokázáno, že by ji získávaly pouze prostřednictvím půjčoven. Na venkově, kde se nenacházela knihkupectví, byli obyvatelé sídel a zámků odkázáni na zasílání knih z nejbližších podniků (Jäger a Schönert, 1980, s. 15). Obecně byly půjčovny knih využívány všemi vrstvami společnostmi a staly se tak jedním z nejvýznamnějších typů institucí literárního života 18. a především 19. století (Jäger et al., 1979, s. 482).

---

<sup>31</sup> „Sie war vielmehr eine Folge der Zensurverordnungen und der allgemein von oben herab gesteuerten Tendenz der Zeit zur Entpolitisierung und zur Flucht in die Unverbindlichkeit der Phantasie“

<sup>32</sup> V německých zdrojích používají výraz „Publikum“.

<sup>33</sup> „Es gehört zu den wichtigen Ergebnissen der neueren Forschung zu Leihbibliotheken und Lesegesellschaften, daß zwischen den Institutionen, ihren Beständen und ihrem Publikum keine einfachen Zuordnungen im Sinne von ‚großes Sozialprestige, anspruchsvolle Literatur, hoher sozialer Status‘ auf der einen und ‚geringes Sozialprestige, Unterhaltungsliteratur, niederer sozialer Status‘ auf der anderen Seite hergestellt werden können. Sowohl bei den Beständen wie beim Publikum werden solche Analogien durchkreuzt.“

## 8. Srovnání půjčoven knih v českém a německém prostředí

Tato kapitola se pokusí na základě dostupných informací srovnat půjčovny knih na českém a německém území. Na úvod bych zmínila první zásadní rozdíl, který se netýká samotného vývoje půjčoven, ale spíše jejich zkoumání. Českým půjčovnám se nejvíce věnoval ve 20. a 30. letech 20. století historik Josef Volf.

V Německu je výzkum půjčoven knih mnohem rozsáhlejší. Mezi nejvýraznější představitele patří Alberto Martino, Georg Jäger, Jörg Schönert nebo Reinhard Wittmann. Nejvíce děl, která se věnují německým půjčovnám pochází ze 70. až 90. let 20. století. Tento rozdíl v bádání přisuzují především odlišnému vývoji a celkovému počtu půjčoven v obou prostředích.

### 8.1 Typologie

Dostupné zdroje o českých půjčovnách nepracují s žádnou oficiální typologií jako v německé literatuře. Obecně lze rozdělit půjčovny na českém území na „klasické“ půjčovny knih, které byly většinou provozovány majiteli knihkupectví nebo jiných příbuzných podniků, poté půjčovny hudebnin, a nakonec pokoutní půjčovny.

Určitá shoda v typologii by se tedy dala nalézt u klasických půjčoven (v českém prostředí Gastl, Barth, Trassler, ...), které by odpovídaly některé z mnoha podob všeobecných půjčoven v Německu.<sup>34</sup> Specializované půjčovny měly v německém prostředí různé podoby, na českém území se setkáváme pouze s půjčovnami hudebnin (Junghansz, Hoffmann, ...).

Jednou z německých kategorií jsou „Winkelleihbibliotheken“. Tyto půjčovny byly provozovány jako vedlejší služba jakéhokoliv obchodu a nebyly považovány za „řádné“ půjčovny. Rozšířily se především ve velkých městech a na předměstích, kde zprostředkovávaly literaturu nenáročnému publiku z nižších společenských vrstev (Martino, 1990, s. 58). V českém prostředí jim podle názvu odpovídají půjčovny pokoutní.

Volf (1931, s. 60) cituje stížnost Františka Karla Bartha na pokoutní půjčovny, kde uvádí, že v poslední době přibýlo v Praze značné množství „Winkelleihbibliotheken“.<sup>35</sup> Je zde použito stejné pojmenování jako v německé literatuře, proto usuzuji, že se jednalo o podobnou, ne-li

---

<sup>34</sup> Martino (1990, 59) zmiňuje, že mezi obyčejnými půjčovnami a velmi luxusními podniky typu „Lesekabinetten“ a „Lesemuseen“ vzniklo poměrně rozsáhlé spektrum půjčoven.

<sup>35</sup> „Indem es die Erfahrung lehrt, dass besonders in der neuen Zeit eine bedeutende Anzahl von Winkelleihbibliotheken innerhalb Prag ins Leben getreten sind, welche ihr Spiel täglich ungescheut und immer anmassender treiben [...]“ (Volf, 1931, s. 60)

stejnou formu půjčovny. Rozdílem však je množství těchto půjčoven. V Německu to byl nejrozšířenější typ půjčoven (Jäger et al., 1979, s. 477), kdežto v Čechách existují zmínky pouze o několika pokoutních půjčovnách v Praze, v Kolíně a Josefově (Volf, 1931, s. 60).

V německých zemích byl častý luxusní typ literárního podniku, kde se spojovaly čtenářské společnosti s čítárnami, půjčovnami, galeriemi nebo herními salony, tzv. „Lesemuseen“ (např. Museum von Arnold und Pinther v Drážďanech nebo Beygang'sche Museum v Lipsku). Takový druh instituce neměl v českém prostředí téměř ani šanci vzniknout, natož se rozšířit, protože od roku 1799 byly čítárny novin a časopisů zakázány a znovu povoleny byly až mnohem později (Šimeček, 1981, s. 71 nn.).

O jiných druzích půjčoven v českém prostředí se literatura nezmiňuje. Obecně lze tuto skutečnost opět přisoudit faktu, že celkově působilo v českých zemích mnohem méně půjčoven knih než v Německu. Otázka diverzifikace nehrála proto významnější roli.

## 8.2 Vývoj

Vývoj půjčoven knih v českém a německém prostředí proběhl velmi odlišně. V českých zemích pochází první doklady o komerčním půjčování knih z roku 1775 a to v čítárně knih a časopisů Wolfganga Kristiána Gerleho (Volf, 1931, s. 14). Tuto možnost nabízel rovněž Jakub Bianchi ve své brněnské čítárně (Šimeček, 1981, s. 67). První povolenou půjčovnu knih si otevřel Ondřej Gerle v roce 1781. Do roku 1799, kdy byly půjčovny knih zakázány, figurovaly v českém prostředí další tři povolené půjčovny, pražský podnik Františka Haase a dvě půjčovny v Plzni (Volf, 1931, s. 14, 29, 34). Poté byl vývoj půjčoven na více než deset let utlumen.

Oproti tomu se v Německu začaly psát dějiny půjčoven knih již na konci 17. století, kdy se objevily první pokusy komerčně půjčovat knihy. Tyto snahy se začaly plně rozvíjet až po roce 1750 (Martino, 1990, s. 65). Od této chvíle nastává velmi rychlý rozvoj těchto podniků, které jsou postupně zakládány téměř ve všech německých městech (Jäger, 1977, s. 96). Vývoj půjčoven pokračoval nepřerušeno i v období válek s Francií, což je jedna z dalších velkých odlišností od českého prostředí.

Po roce 1811 započala druhá fáze českých půjčoven knih. Jako první získali povolení František Haas a Karel Barth v Praze a Josef Jiří Trassler v Brně. V průběhu let přibýly v těchto dvou městech další půjčovny (Mádlová, 2019, s. 311 n.). Podle nového zákona směly být půjčovny knih povoleny jen v Praze, Brně a Olomouci, což omezovalo jejich rozvoj (Volf, 1931, s. 46).

V Německu sice existovala tzv. „Konzessionierungspraxis“ (Jäger a Schönert, 1980, s. 41), kdy majitelé půjčoven potřebovali povolení úřadů vést takový podnik. Stále narůstající počet půjčoven po celé zemi však ukazuje, že buďto nebyla stanovena příliš velká omezení pro zakládání půjčoven, nebo nebylo ze strany majitelů dbáno potřebných nařízení. V době, kdy byly v českých zemích půjčovny zakázané, je doložen vznik těchto podniků přibližně v 30 německých městech (Martino, 1990, s. 92 nn.).

Pro zajímavost lze porovnat vývoj půjčoven knih ve dvou konkrétních městech, v Praze a v Drážďanech.<sup>36</sup> Před zákazem půjčoven v habsburské monarchii v roce 1799 působily v Praze půjčovny dvou majitelů – Ondřeje Gerleho (založena roku 1781) a Františka Haase (povolení získal nejspíše ve roce 1798) (Volf, 1931, s. 14, 30). František Haas obnovil svou činnost opět v roce 1811, ve 20. letech však zmínky o jeho půjčovně mizí (Volf, 1929, s. 15 n.). Druhým podnikem se roku 1811 stala půjčovna Karla Bartha, která po jeho smrti roku 1826 přechází na jeho syna Františka Karla Bartha (Volf, 1929, s. 24). Pod jeho vedením funguje půjčovna až do roku 1842 (Mádlová et al., 2019, s. 68).

V roce 1843 si v Praze otevřeli půjčovnu knih Synové Bohumila Haaseho (Volf, 1931, s. 56). V době svého působení byla tato půjčovna jedinou pražskou všeobecnou půjčovnu knih (Gerle, 1846, s. 145). Dále figurovaly v Praze půjčovny hudebnin. První takový podnik si založil v roce 1823 J. C. G. Junghansz. Mezi lety 1835 a 1853 vedl půjčovnu hudebnin také obchodník Marco Berra. Třetím majitelem takovéto půjčovny se stal roku 1841 Jan Hoffmann (Volf, 1931, s. 51 nn.).

V Drážďanech vznikla první doložená půjčovna v roce 1777. O deset let později založil další půjčovnu J. Friedrich Schmidt, která pod vedením jeho potomků působila v Drážďanech až do roku 1844, kdy byla převzata rodinou Unruh. V roce 1794 a 1800 vznikly v tomto městě dva „Lektürkabinette“. Nejznámějším drážďanským podnikem se však stalo „Museum von Arnold und Pinther“, které bylo zřízeno v roce 1798. Po několika letech se ale majitelé rozešli a Arnold si otevřel vlastní podnik. V následujících letech stále roste v Drážďanech počet půjčoven, v roce 1809 se jich tam nachází již 11, o dva roky později 13 ve Starém městě a 3 na Novém městě, roku 1817 existuje přibližně 20 drážďanských půjčoven a 5 „Journalzirkel“ (Martino, 1990, s. 75 nn.).

---

<sup>36</sup> V Praze překročil počet obyvatel hranici 100 000 kolem roku 1830 (Borkovský et al., 1964, s. 412), v Drážďanech bylo v té době přibližně 60 000 obyvatel (Einwohnerentwicklung von Dresden).

V roce 1846, kdy proběhlo v německých zemích sčítání obyvatel a živností, se v Drážďanech nacházelo 53 půjčoven knih.<sup>37</sup> Ve stejnou dobu se v Praze nacházela jedna všeobecná půjčovna knih (Synové Bohumila Haaseho) a 2 půjčovny hudebnin (Jan Hoffmann a Marco Berra<sup>38</sup>). Celkem se tedy v Praze jednalo o 3 povolené půjčovny.<sup>39</sup>

### 8.3 Cenzura

V roce 1781 došlo v rakouské monarchii ke zjednodušení cenzurního systému. Josef II. nařídil, aby byla veškerá cenzura soustředěna ve vídeňské cenzurní komisi. Knižní revizní úřady pro Čechy a pro Moravu však zůstaly v platnosti. V roce 1783 došlo ke snížení počtu zakázaných knih na cenzurních seznamech z dosavadních 4615 na přibližně 900 (Wögerbauer et al., 2015, s. 122 n.).

Martino (1990, s. 36) zmiňuje nařízení z 29. března roku 1783, které prikazovalo všem majitelům čítáren a půjčoven předkládat k revizi své katalogy. V roce 1785 bylo vydáno obdobné nařízení, které stanovovalo: „že zřizovatelé čítáren mají vždy v předstihu zaslat k povolení seznam všech knih, které budou v čítárně umístěny, protože [...] v ní může nezralý čtenář nalézt to, co má být z dobré příčiny potlačeno nebo omezeno; proto se Jeho Veličenstvo kvůli předcházení škodlivých následků rozhodlo stanovit pro majitele takového čtenářského kabinetu pokutu 50 dukátů za každou zakázanou knihu, která by v něm byla obsažena“ (Wögerbauer et al., 2015, s. 130).

V roce 1795 bylo zavedeno „obnovené cenzurní nařízení“, které připomínalo správné postupy při cenzuře. V dalších letech se zostřil dohled nad prostory pro masovou četbu na veřejných místech, což vyústilo k zákazu držení nepovolených novin a provozu čítáren v roce 1798 (Wögerbauer et al., 2015, s. 150 nn.). Tento zákaz byl dekretem české dvorní kanceláře rozšířen 6. dubna 1799 i na půjčovny knih (Volf, 1931, s. 41 n.). Prostřednictvím „rozhodnutí z 16. ledna 1800 byly zakázány všechny zprávy o tajných spolčeních, rytířských románech, též o duchařských a podvodnických historkách, [...]. V žádném případě už nemají být povoleny.“ (Wögerbauer et al., 2015, s. 154)

---

<sup>37</sup> Ze zdroje není jasné, jaké typy půjčoven byly zahrnuty.

<sup>38</sup> Wolfgang Adolf Gerle (1846, s. 145) uvádí pouze Hoffmannovu půjčovnu, ale Volf (1931, s. 54) zmiňuje, že Marco Berra vedl svou půjčovnu až do své smrti roku 1853.

<sup>39</sup> Otázkou zůstává, zda byly v Praze v té době provozovány i pokoutní půjčovny. Dostupné zdroje zmiňují v tomto časovém období pouze Vojtěcha Bártu, kterému byla jeho pokoutní půjčovna definitivně zabavena až v roce 1855 (Volf, 1931, s. 63).

Nejvyšším rozhodnutím z 29. listopadu 1810 byly půjčovny knih znovu povoleny. Byla vypracována pravidla pro povolování a provoz těchto podniků a stanoveny okruhy literatury, které v půjčovnách musely být zahrnuty (Šimeček, 1981, s.74 n.). Půjčovny byly povoleny jen v některých městech monarchie a spadaly pod kontrolu dvorního policejního úřadu ve Vídni (Volf, 1931, s. 46). Tato nařízení vycházela z cenzurního předpisu z 14. září 1810, který se stal cenzurní normou pro celé předbřeznové období (Wögerbauer et al., 2015, s. 228).

Oproti českým zemím neplatila v Německu kvůli teritoriální roztržitosti dlouho žádná centrální cenzura. Některé státy velmi dbaly na kontrolu tisku a podniků (např. Württembersko), jiné naopak přistupovaly k cenzuře poměrně velkoryse (např. Sasko) (Mix, 2007, s. 18). V Prusku bylo vydáno cenzurní nařízení, které ovlivnilo půjčovny knih, v prosinci roku 1788. Kontrolou měly nově projít všechny vydané knihy a jiné tiskoviny. Roku 1811 přibylo nařízení, které zakazovalo činnost půjčoven bez řádného povolení (Martino, 1990, s. 30 n.).

Obecně nejrozšířenějšími praktikami v oblasti cenzury byla nařízení předkládat katalogy knih ke kontrole a vlastnictví povolení vést půjčovnu<sup>40</sup>. Zároveň byly vydávány seznamy zakázaných knih, a naopak předepisovány knihy, které nesměly ve fondech půjčoven chybět (Jäger a Schönert, 1980, s. 24). Obdobně jako v českých zemích byl kladen důraz na nebezpečné spisy, které by ovlivňovaly dobrou morálku, náboženskou víru nebo politické vlastnosti obyvatel (Jäger a Schönert, 1980, s. 41). To naopak přispělo k velkému rozmachu románové produkce v první polovině 19. století (Jäger et al., 1979, s. 488).

Na rozdíl od českých zemí není z dostupných zdrojů patrné, že by v některém z německých států byla v průběhu 18. a 19. století zcela zakázána činnost půjčoven knih. To mělo i přes jistá omezení po dobu francouzských válek zajisté pozitivní dopad na průběh jejich vývoje.

## 8.4 Fondy

O velikosti fondů českých půjčoven existuje nejvíce zmínek z období po roce 1811. Výjimkou je půjčovna Jana Jiřího Gastla v Brně, kde díky Elvertovi (1854, s. 94) víme, že v roce 1793 měla půjčovna k dispozici 2300 svazků. Obecně se počet svazků v českých půjčovnách pohyboval okolo několika tisíc. Karel Barth měl v roce 1812 ve svém fondu 1351 svazků, v roce

---

<sup>40</sup> V německých zdrojích často uváděno jako „Zensur- und Konzessionierungspraxis“.

1821 to bylo již 3839 čísel a roku 1837 se v půjčovně nacházelo přes 6000 svazků (Volf, 1929, s. 20).

Největší fond vlastnila v Praze půjčovna Synů Bohumila Haaseho, jejichž první katalog obsahoval v roce 1843 přes 16 000 svazků, v 50. letech se jednalo již o 30 000 svazků (Volf, 1931, s. 56 n.). V Brně se vyšplhal počet svazků v půjčovně Františka Gastla na 13 000 čísel (Die Gastl'sche Buchhandlung in Brünn, 1846, s. 263). Druhá brněnská půjčovna, kterou od roku 1811 vedl Josef Jiří Trassler, sestávala rok po svém otevření z 4114 knih, v roce 1815 bylo k dispozici již 5617 svazků. Po smrti Josefa Jiřího Trasslera převzali půjčovnu jeho synové a fond půjčovny téměř dvojnásobně zvětšili (Heilandová, 2016, s. 140 n.).

Co se týče půjčoven hudebnin, pohybovala se velikost fondu rovněž v řádu několika tisíc. Jan Hoffmann nabízel v roce 1846 přibližně 2500 hudebnin (Volf, 1931, s. 55). Fond brněnské půjčovny hudebnin Karla Winikera sestával na konci roku 1842 z více než 11 000 hudebnin (Elvert, 1854, s. 108). O pokoutních půjčovnách existují zmínky jen ve spojitosti s Vojtěchem Bártou, kterému bylo v roce 1841 zabaveno 244 knih, v roce 1855 se jednalo celkem o 1877 svazků (Volf, 1931, s. 63).

V německých zemích se pohybovala velikost fondů od několika set svazků u nejmenších půjčoven až do několika desítek tisíc svazků u větších podniků (Jäger a Schönert, 1980, s. 24). Beygang'sche Museum v Lipsku mělo ve svém fondu v roce 1799 přes 10 500 děl v přibližně 70 000 svazcích (Jäger, 1977, s. 103). Drážďanské Museum von Arnold und Pinther vlastnilo při svém otevření přibližně 10 000 svazků (Jäger, 1977, s. 105). V Kolíně nad Rýnem sestávala půjčovna Johanna Petera Bachema v roce 1828 z 5663 svazků, ve městě Speyer měl roku 1834 J. C. Kolb ve svém fondu přibližně 1000 svazků (Jäger, 1977, s. 117).

Takto velké rozdíly v počtu svazků v německých půjčovnách mají spojitost s typologií zdejších půjčoven. U největších podniků (tzv. Museen) se předpokládala velká a rozmanitá nabídka fondu. V menších půjčovnách naopak bohatě stačil omezenější počet titulů, který by se dal srovnat s velikostí fondu v českém prostředí (za výjimku můžeme považovat půjčovnu Synů Bohumila Haaseho, jejichž fond měl v roce 1843 již 16 000 svazků).

Tematické složení fondů českých půjčoven v první fázi vývoje je možné doložit pouze u Františka Haase a Jana Jiřího Gastla. Volf (1931, s. 31) uvádí, že haasovská půjčovna nabízela především tehdejší módní četbu, která sestávala z romantických příběhů o rytířích, strašidlech, duších nebo loupežnících. Jan Jiří Gastl nabízel menší množství naučné a osvětové literatury,

převládaly však u něj knihy zábavné, především různé romány, dramata nebo poezie (Šimeček, 1981, s. 70).

Po roce 1810 bylo složení fondů půjčoven knih velice ovlivněno nařízenými, které stanovovaly, jaké knihy mají a můžou být ve fondu zahrnuty.<sup>41</sup> František Karel Barth měl ve svém katalogu v roce 1837 deset skupin, mezi kterými byla např. díla řeckých a římských klasiků, geografie, dějepis, filozofie, výchovné spisy, ekonomie a zábavné spisy (Die F. C. Barth'sche öffentliche Leihbibliothek, 1837, s. [2]). Zábavná literatura tvořila velkou část Barthovy půjčovny. Spolu s oddělením beletrie a poezie tvořila 38 % fondu (Mádlová, 2019, s. 315).

Katalog půjčovny Synů Bohumila Haaseho pracoval s velmi podobným rozdělením témat. Oblíbenými autory byli Scott, Bulver, Cooper, Dickens, Schiller nebo Goethe. Zábavná literatura tvořila v katalogu z roku 1843 přibližně 27,5 % fondu (společně s divadelním doplňkem dokonce více než 31 %) (Volf, 1931, s. 56). Josef Jiří Trassler měl ve své půjčovně navíc oddělené skupiny pro přírodní vědy a pro militaria (Heydemann, 1999, s. 46 n.). V pokoutní půjčovně Vojtěcha Bárty byly nabízeny naučné a zábavné knihy. Mezi nimi se nacházely romány autorů: Balzac, Hugo, Boccacio, Scott, Dickens nebo Cervantes (Volf, 1926, s. 25).

Fondy německých půjčoven prošly během svého vývoje několika fázemi. V první z nich se půjčovny zaměřovaly spíše na literaturu faktu a díla ze všech vědních oborů (Jäger a Schönert, 1980, s. 16). Až v období mezi lety 1815-1848 začala převažovat díla žánru „Erzählprosa“, tedy převážně různé romány (Jäger et al., 1979, s. 478). Jednalo se o rytířské, loupežnické a gotické romány, rodinné romány a díla Scotta, Dickense, Huga nebo Balzaca. Dále však byla nabízena literatura klasických autorů nebo populární literatura faktu (Jäger a Schönert, 1980, s. 16).

Obecně lze tedy tvrdit, že co se týče tematického složení fondů, byly si české a německé půjčovny velmi podobné. Jediným rozdílem je poměr zábavné literatury oproti ostatním tématům. V první polovině 19. století nebylo výjimkou, že by beletristické spisy zabíraly až ¾ celého fondu německých půjčoven. Například v půjčovně Carla Philippa Brämera ve Vratislavi se v roce 1822 nacházelo 62,61 % románů, v půjčovnách v Lindau (1837) a Coburgu (1842) se jednalo dokonce o 87,61 % respektive 84,42 % jejich fondu (Jäger et al., 1979, s. 486).

---

<sup>41</sup> Podrobně jsou směrnice popsány v kapitole 5.2 *Obecný vývoj od roku 1811*.

Posledním aspektem, který bude tato podkapitola srovnávat, je jazykové složení fondů. V českém prostředí převažovaly německé a francouzské knihy, což dokazuje již nabídka Ondřeje Gerleho v 80. letech 18. století (*Beobachtungen in und über Prag*, 1787, s. 135). Kromě toho bylo možné najít v půjčovnách také anglické nebo italské knihy (Volf, 1929, s. 16). Karel Barth si dokonce na krátký čas zařídil speciální půjčovnu s výhradně francouzskými, anglickými a italskými díly (Volf, 1931, s. 50).

Katalog Synů Bohumila Haase obsahoval kromě hlavního oddílu ještě druhý, který zahrnoval francouzské, anglické, španělské, italské, maďarské a portugalské knihy v originále. V této půjčovně se dokonce nacházely i české knihy. Na konci roku 1843 to bylo 827 svazků, tedy přibližně 5 % celého fondu (Volf, 1931, s. 56 n.). Kromě této půjčovny nabízel české knihy i taneční mistr Josef Kavka v Plzni (Volf, 1931, s. 37).

Trasslerova půjčovna v Brně obsahovala především německy psanou literaturu, z cizojazyčných pak byly na výběr převážně francouzské a italské knihy, několik děl bylo psáno anglicky a řecky (Heilandová, 2016, s. 140). Také v pokoutní půjčovně Vojtěcha Bárty se nacházela především německá, francouzská a anglická literatura v originálu (Volf, 1926, s. 25).

V německých zemích zpočátku převažovala díla v němčině (Jäger a Schönert, 1980, s. 17). V pozdějších letech, kdy se rozšířil trend cizojazyčných děl, se nacházely tyto knihy převážně ve velkých městech, zřídka pak ve středně velkých a menších městech. Například v roce 1823 obsahoval fond Riemannovy půjčovny v Coburgu přibližně 4 % francouzských děl (Jäger et al., 1979, s. 486 n.). V Hamburku se velikost cizojazyčných oddělení pohybovala v roce 1844 kolem 26 %, největší podíl měla beletristická díla (Jäger, 1977, s. 115).

Jak z tohoto srovnání vyplývá, byla i v menších českých půjčovnách již od počátku k dispozici cizojazyčná díla. Kvůli jazykovým poměrům té doby je pochopitelné, že většinu fondu tvořila německá literatura. Vyskytovaly se ale i výjimky (Kavka, Synové Bohumila Haaseho), kde byly nabízeny knihy i v českém jazyce. Z cizích jazyků poté převažovala francouzština, angličtina a italština. Objevovala se rovněž díla ve španělštině, maďarštině nebo portugalštině. V německých zemích se oblíbenost cizojazyčné literatury rozšířila až v 19. století. I poté ale byla nabídka omezena především na francouzskou a anglickou literaturu.

## Závěr

Cílem této práce bylo představit půjčovny knih v českých zemích mezi lety 1781–1848. Důležitým bodem pro dosažení tohoto cíle bylo nastínění vlivu cenzurních nařízení na chod půjčoven a složení jejich fondů. Díky srovnání s půjčovnami v německém prostředí umožnila práce rozšířit povědomí o rozdílech mezi literárním životem v různých oblastech Evropy a přístupu soudobých mocností k těmto typům literárních institucí.

Zásadní pro celou práci bylo dílo historika Josefa Volfa, který se ve 20. a 30. letech 20. století snažil na základě pramenného výzkumu popsat vývoj půjčoven v českých zemích. K doplnění této struktury velmi dobře posloužily kromě další literatury také dobové novinové články, katalogy půjčoven a poznatky současníků. Tyto dodatečné informace tvoří přidanou hodnotu celé práce, neboť pomohly zacelit případné mezery, které se v ostatních zdrojích vyskytovaly.

Přesto je pravděpodobné, že především kvůli nedostatečné pramenné základně nebyly zmíněny zdaleka všechny půjčovny knih nebo pokusy o jejich zřízení. Práce tak uvádí pouze nejznámější podniky, které v dané době v českých zemích figurovaly. Co se týče obecného vývoje, ten byl velmi silně ovlivněn politickou situací v Evropě na přelomu 18. a 19. století, což vedlo k více než desetiletému zákazu půjčoven knih. To způsobilo určitou stagnaci jejich rozvoje, který byl i po znovupovolení půjčoven v roce 1811 silně omezen cenzurou.

Za zajímavé zjištění lze považovat, že většina zdrojů pracuje s časovým obdobím pouze do roku 1848. Okrajově zmiňuje literatura vývoj půjčoven i v následujících letech, ale nejedná se již o podrobný popis jako v předešlých desetiletích. Tato mezera v bádání tedy nabízí nové příležitosti ve výzkumu dějin půjčoven knih na našem území. Další možností rozšíření této bakalářské práce je podrobnější srovnání českých a německých půjčoven knih. Největším rozdílem je diametrálně odlišný počet těchto podniků ve srovnatelně velkých městech v obou zemích. Výzkum příčin tohoto jevu by přispěl k obecnému prohloubení znalostí o tehdejší literární kultuře a problematice půjčoven knih.

## Seznam použitých zdrojů

### Literatura

Anzeige der öffentlichen Barth'schen Leih-Bibliothek. *Intelligenzblatt zur Prager Zeitung*. Prag: Haase, 13.10.1835, **1835**(161). sv. 161. s. [1]. Dostupné také z: <https://ndk.cz/uuid/uuid:46e19c30-a5f6-11ea-a182-005056825209>

BARTH, Karl. Mit allerhöchster Bewilligung errichtete Leihbibliothek. *Allgemeines Intelligenzblatt zur k. k. priv. Prager Zeitung*. Prag: Schönfeld, 05.11.1820, **1820**(174). s. 1607. Dostupné také z: <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=pag&datum=18201105&seite=12&zoom=33>

BEHNEN, Michael et al. *Deutsche Geschichte: von den Anfängen bis zur Gegenwart*. 4., erweiterte Auflage. Stuttgart: Metzler, 1997. ISBN 3-476-01460-6.

BĚLINA, Pavel et al. *Dějiny země Koruny české*. 2, Od nástupu osvícenství po naši dobu. 9. vydání. Praha: Paseka, 2003. ISBN 80-7185-606-1.

*Beobachtungen in und über Prag, von einem reisenden Ausländer*. Zweites Bändchen. Prag: Wolfgang Gerle, 1787. Dostupné také z: <http://mdz-nbn-resolving.de/urn:nbn:de:bvb:12-bsb10008988-8>

BORKOVSKÝ, Ivan, JANÁČEK, Josef a ČERNÝ, Antonín. *Dějiny Prahy*. Praha: Nakladatelství politické literatury, 1964. Dostupné také z: <https://dnnt.mzk.cz/uuid/uuid:df9aa130-84ef-11e3-a606-005056827e51>

CEJPEK, Jiří et al. *Dějiny knihoven a knihovnictví*. 2., dopl. vyd. Praha: Karolinum, 2002. ISBN 80-246-0323-3.

CEJPEK, Jiří, HLAVÁČEK, Ivan a KNEIDL, Pravoslav. *Dějiny knihoven a knihovnictví v českých zemích a vybrané kapitoly z obecných dějin*. Praha: Karolinum, 1996. ISBN 80-7184-163-3. Dostupné také z: <https://dnnt.mzk.cz/uuid/uuid:a3997a70-eb03-11e2-9923-005056827e52>

Die F. C. Barth'sche öffentliche Leihbibliothek. *Intelligenzblatt zur Prager Zeitung*. Prag: Haase, 19.02.1837, **1837**(29). sv. 29 s. [2]. Dostupné také z: <https://ndk.cz/uuid/uuid:86c44280-a5c9-11ea-a314-5ef3fc9bb22f>

Die Gastl'sche Buchhandlung in Brünn. *Moravia: ein Blatt zur Unterhaltung, zur Kunde des Vaterlandes, des gesellschaftlichen und industriellen Fortschrittes*. Brünn: [s.n.], 02.06.1846, **9**(66). s. 262-263. Dostupné také z: <https://dnnt.mzk.cz/uuid/uuid:9a263260-e85b-11e4-9c07-001018b5eb5c>

DIRLMEIER, Ulf et al. *Deutsche Geschichte*. Stuttgart: Reclam, 1999. ISBN 3-15-010445-9. *Dritter Nachtrag zum Kataloge der Leihbibliothek von Gottlieb Haase Söhne in Prag*. [Praha]: [Haase], 1844. Dostupné také z: <http://data.onb.ac.at/rep/10729759>

Einladung an alle Musikfreunde zur Teilnahme an der neu zu errichtenden Musikalien-Leih-Anstalt des J. R. Schmid. *Intelligenzblatt zur Prager Zeitung*. Prag: Haase, 02.10.1836, **1836**(155). sv. 155 s. [6]. Dostupné také z: <https://ndk.cz/uuid/uuid:7359b5c0-a5ee-11ea-b61e-5ef3fc9bb22f>

ELVERT, Christian d'. *Schriften der historisch-statistischen Section der k.k. mähr. schles. Gesellschaft des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde*, Bd. 6, Geschichte des Bücher- und Steindruckes, des Buchhandels, der Bücher-Censur und der periodischen Literatur, so wie Nachträge zur Geschichte der historischen Literatur in Mähren und Oesterreichisch-Schlesien. Brünn: [s.n.], 1854. Dostupné také z: <https://kramerius5.nkp.cz/uuid/uuid:35c2faf0-4b13-11e4-a450-5ef3fc9bb22f>

FRANTA ŠUMAVSKÝ, Josef. *Deutsch-böhmisches Wörterbuch*. Prag: Johann Spurný, 1846. Dostupné také z: <https://kramerius5.nkp.cz/uuid/uuid:6413ebb4-6b38-4362-ad9e-1b1a75cb28c4>

GERLE, Wolfgang Adolf. *Prag und seine Merkwürdigkeiten: ein Wegweiser für Fremde*. Prag: Borrosch & André, 1846. Dostupné také z: <https://ndk.cz/uuid/uuid:53b31780-d5aa-11e4-ae4e-5ef3fc9ae867>

HEILANDOVÁ, Lucie. Trasslerova brněnská půjčovna knih a její stopy ve fondu rajhradské klášterní knihovny. In: KRUŠINSKÝ, Rostislav a VINTROVÁ, Tereza, ed. *Bibliotheca Antiqua 2016: sborník z 25. konference, 9.-10. listopadu 2016, Olomouc*. 1. vydání. Olomouc: Vědecká knihovna v Olomouci, 2016. s. 138-143. ISBN 978-80-7053-315-4.

HEYDEMANN, Klaus. Die Trasslersche Leihbibliothek in Brünn. In: *Mährische deutschsprachige Literatur: eine Bestandsaufnahme: Beiträge der internationalen Konferenz*

*Olmütz, 25. - 28. 4. 1999.* Olomouc: Univerzita Palackého, 1999. s. 40-59. ISBN 80-244-0010-3.

JÄGER, Georg a SCHÖNERT, Jörg. Die Leihbibliothek als literarische Institution im 18. und 19. Jahrhundert – ein Problemaufriß. In: JÄGER, Georg a SCHÖNERT, Jörg, ed. *Die Leihbibliothek als Institution des literarischen Lebens im 18. und 19. Jahrhundert: Organisationsformen, Bestände und Publikum.* Hamburg: Hauswedell, 1980. s. 7-60. ISBN 3-7762-0200-9.

JÄGER, Georg, MARTINO, Alberto a WITTMANN, Reinhard, ed. *Die Leihbibliothek der Goethezeit: exemplarische Kataloge zwischen 1790 und 1830.* Hildesheim: Gerstenberg, 1979. ISBN 3-8067-0758-8.

JÄGER, Georg. Die deutsche Leihbibliothek im 19. Jahrhundert: Verbreitung–Organisation–Verfall. In: JÄGER, Georg, MARTINO, Alberto a SENGLER, Friedrich, ed. *Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur.* 2. Band. Tübingen: Niemeyer, 1977. s. 96-133. ISSN 0340-4528.

KUBÍČEK, Jaromír. *Dějiny veřejných lidových knihoven v českých zemích = History of public libraries in the Czech Lands.* Brno: Moravská zemská knihovna, 2019. ISBN 978-80-7051-250-0. Dostupné také z: <https://ndk.cz/uuid/uuid:7574242e-8920-4fbc-9b0a-bb08419b61c7>

LEGIS, Thormund. *Topographischer Grundriss von Prag und dessen Umgebungen.* Prag: Gottlieb Haase Söhne, 1835. Dostupné také z: <https://ndk.cz/uuid/uuid:92aad160-5fd3-11de-ad54-000d606f5dc6>

Lotterie, in welcher jeder Loos-Abnehmer gewinnt. *Intelligenzblatt zur Prager Zeitung.* Prag: Haase, 13.05.1830, **1830**(75). sv. 75 s. [4]. Dostupné také z: <https://ndk.cz/uuid/uuid:9fb47eb0-a667-11ea-b633-5ef3fc9ae867>

MÁDLOVÁ, Claire, PÍŠA, Petr a WÖGERBAUER, Michael. *Buchwesen in Böhmen 1749-1848: kommentiertes Verzeichnis der Drucker, Buchhändler, Buchbinder, Kupfer- und Steindrucker.* Wiesbaden: Harrassowitz, 2019. Buchforschung: Beiträge zum Buchwesen in Österreich; Band 11. ISBN 978-3-447-11297-0.

MÁDLOVÁ, Claire. Čtenářské kabinety, půjčovny knih a proměny způsobů čtení. In: MÁDLOVÁ, Claire, WÖGERBAUER, Michael a PÍŠA, Petr. *Na cestě k "výborně zřízenému*

*knihkupectví": protagonisté, podniky a sítě knižního trhu v Čechách (1749-1848)*. Praha: Academia, 2019. s. 301-320. Knižní kultura; svazek 1. ISBN 978-80-200-3054-2.

MALÍŘ, J. Knihtiskař – Příklad Emanuela Antonína Svobody a Josefa Jiřího Trasslera. In: MALÍŘ, Jiří et al. *Člověk na Moravě ve druhé polovině 18. století*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), 2008. ISBN 978-80-7325-175-8.

MARTINO, Alberto. *Die deutsche Leihbibliothek*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1990, ISBN 3-447-02996-X.

MIX, York-Gothart. Zensur im 18. Jahrhundert. In: HAEFS, Wilhelm a MIX, York-Gothart, ed. *Zensur im Jahrhundert der Aufklärung: Geschichte – Theorie – Praxis*. Göttingen: Wallstein Verlag, 2007. s. 11-24. ISBN 978-3-89244-809-9.

MÜLLER, Helmut M., KRIEGER, Karl-Friedrich a VOLLRATH, Hanna. *Dějiny Německa*. Druhé doplněné vydání. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2004. Dějiny států. ISBN 80-7106-188-3.

OPIZ, Jan Ferdinand. *Vollständige Beschreibung der königlichen Haupt- und Residenzstadt Prag, von den ältesten bis auf die jetzigen Zeiten*. Prag und Wien: Schönfeld, 1787. Dostupné také z: <http://data.onb.ac.at/rep/109AD3EB>

PÁNEK, Jaroslav a TŮMA, Oldřich et al. *Dějiny českých zemí*. Vydání druhé, doplněné. Praha: Karolinum, 2018. ISBN 978-80-246-3994-9.

*Prags gegenwärtiger Zustand unter Leopolds II. Regierung, oder Anweisung für Fremde, welche alle Merkwürdigkeiten dieser Hauptstadt zu wissen wünschen*. Prag: K. K. Hofbuchdruckerei, 1791. Dostupné také z: <http://data.onb.ac.at/rep/109ACB13>

ŠEDO, Ilja P. Tiskárna Josefa Jana Morgensäulera v Plzni. *Knihy a dějiny*. Praha: Knihovna AV ČR, 2000-2001, 7-8(1). s. 5-27. ISSN 1210-8510. Dostupné také z: <https://kramerius.lib.cas.cz/uuid/uuid:03bfbf39-c04d-4b05-92fb-cd33c8528548>

ŠIMEČEK, Zdeněk a TRÁVNÍČEK, Jiří. *Knihy kupovati: dějiny knižního trhu v českých zemích*. Praha: Academia, 2014. ISBN 978-80-200-2404-6. Dostupné také z: <https://kramerius5.nkp.cz/uuid/uuid:63e36979-b46d-47b9-8dec-186d851e4d9d>

ŠIMEČEK, Zdeněk. Půjčovny knih a čtenářské společnosti v Českých zemích a jejich působení do roku 1848. *Československý časopis historický*. Praha: Academia, 1981, 29(1), s. 63-88. ISSN 0045-6187.

ŠINDELÁŘ, Karel. *Dějiny knihoven v českých zemích do roku 1918*. Praha: SPN, 1989.

TRABLER, Joseph Georg. Bedingnisse der Joseph Georg Traßler'schen Leihbibliothek. In: *Katalog zur Leihbibliothek des Joseph Georg Traßler in Brünn, in der obern Metzgergasse Nro. 482. samt Bedingnissen*. Brünn: [s.n.], 1812a. Dostupné také z: <https://dnnt.mzk.cz/uuid/uuid:9e1fa782-8bc4-425e-b936-1c437aa9689b>

TRABLER, Joseph Georg. Anzeige der in Brünn mit hoher Bewilligung errichteten Leihbibliothek. *Mährisch-ständische Brünner Zeitung*. Brünn: Mährische Stände, 1811, **1811**. s. 1442. Dostupné také z: <https://dnnt.mzk.cz/uuid/uuid:4db96580-02c8-11e7-bff9-005056825209>

TRABLER, Joseph Georg. Nachricht die Joseph Georg Traßlerische Leihbibliothek betreffend. *Mährisch-ständische Brünner Zeitung*. Brünn: Mährische Stände, 28.10.1812b, **1812**(87). s. 825-826. Dostupné také z: <https://dnnt.mzk.cz/uuid/uuid:531ac9e0-eeea-11e4-a511-5ef3fc9ae867>

VOIT, Petr. *Encyklopedie knihy: starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*. Praha: Libri, 2006. Bibliotheca Strahoviensis. Series Monographica. ISBN 80-7277-312-7.

VOLF, Josef. *Dějiny veřejných půjčoven knih v Čechách do r. 1848*. Praha: Obec pražská, 1931.

VOLF, Josef. Haasova a Barthova půjčovna knih v Praze v první polovině 19. století. In: SPOLEK ČESKÝCH BIBLIOFILŮ, SÁŇKA, Arno a KALÁB, Method, ed. *Almanach Spolku českých bibliofilů v Praze 1929*. Praha: Spolek českých bibliofilů, 1929.

VOLF, Josef. Noviny v kavárnách pražských na konci 18. století. *Duch novin*. Praha: G. Butter, 25.02.1928, **1**(2). s. 30-33. ISSN 1803-4586. Dostupné také z: <https://ndk.cz/uuid/uuid:7415ff00-14ca-11eb-8ac1-5ef3fc9ae867>

VOLF, Josef. Z dějin pokoutních půjčoven knih v Praze 19. stol. *Lidové noviny*. Brno: Vydavatelské družstvo Lidové strany v Brně, 5.12.1926, **34**(612, ranní vydání). s. 24-25. ISSN 1802-6265. Dostupné také z: <https://dnnt.mzk.cz/uuid/uuid:44248a80-8b8c-11dc-9c1a-000d606f5dc6>

VONDRA, Roman. *České země v letech 1792-1848: formování novodobého českého národa ve věku cylindrů, krinolín a nástupu páry*. Praha: Libri, 2013. ISBN 978-80-7277-503-3.

VONDRA, Roman. *České země v letech 1705-1792: věk absolutismu, osvícenství, paruk a třírohých klobouků*. Praha: Libri, 2010. Dějiny českých zemí. ISBN 978-80-7277-448-7.

WÖGERBAUER, Michael, PÍŠA, Petr, ŠÁMAL, Petr a JANÁČEK, Pavel. *V obecném zájmu: cenzura a sociální regulace literatury v moderní české kultuře: 1749-2014*. Praha: Academia, 2015. ISBN 978-80-200-2491-6.

ZAP, Karel Vladislav. *K. W. Zap's Wegweiser durch Prag: ein nothwendiges Handbuch für Fremde, die sich mit den Merkwürdigkeiten der böhmischen Hauptstadt bekannt zu machen wünschen*. Prag: Verlag von Friedrich Kretschmar, 1848. Dostupné také z: <https://ndk.cz/uuid/uuid:62d3cfe0-704d-11e6-a429-001018b5eb5c>

## **Elektronické zdroje**

BACHLEITNER, Norbert. *Geschichte der literarischen Zensur*. Wien: Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg, 2009. Dostupné z: <http://publikationen.ub.uni-frankfurt.de/frontdoor/index/index/docId/13885>

*Einwohnerentwicklung von Dresden* [online]. Poslední aktualizace 29. června 2020, 17:41 [cit. 16.04.2021]. Wikipedia, Die freie Enzyklopädie. Dostupné z: [https://de.wikipedia.org/w/index.php?title=Einwohnerentwicklung\\_von\\_Dresden&oldid=201420436](https://de.wikipedia.org/w/index.php?title=Einwohnerentwicklung_von_Dresden&oldid=201420436)